

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Здається, в Миколи Куліша в «Народньому Малахіїві» робітників патетично названо «гегемонами». І хоч того епітета вжив напівбожевільний і анекдотичний «реформатор» роду людського Нармахнар, він же міщанин з села «Вчорашнього» — Малахій Стаканчик, якому заскочила клепка за клепку від «голубих мрій» та від чемного до нього ставлення швейцарів «пролетарського Олімпу», але та характеристика робітничої кляси Андрієві заімпонувала. Г е г е м о н и!

Заімпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити, витікала з тези про диктатуру пролетаріату, з теоретичних побудов офіційної пропаганди, а тому що вона відповідала настанові гордої Андрієвої душі й серця — бо він іменно за таку вважав свою клясу. Г е г е м о н и. Ті, що зробили революцію й здобули владу, розламавши російську імперію на скалки. Господарі землі, й неба, і надр в його батьківщині. Володарі академій, банків, університетів, мистецтва і зброї — на суходолі, на морі й в повітрі... Хай це тепер теоретично... Але вони здобули ж все це не теоретично! І вони є законними всього того володарями.

Так звик думати Андрій. Увесь шевченківський патос і гнів, що його він увібрав у себе, знайшов, на його думку, своє довершення насамперед саме в його клясі і це ж вона здійснила пророцтво великого генія нації — «Заговорить і Дніпро, і гори!»... Він гордився приналежністю до такої кляси. З цим почуттям гордості він зріс. На ньому, на тому почутті, оформилась його душа й серце, й навряд чи якийсь дворянин колись більше пишався зі свого соціального стану й зі свого походження, як пишався Андрій зі свого. І навряд чи якийсь дворянин більш гордо тримав свою голову, аніж Андрій. Він звик ходити по своїй землі саме як її господар і пан. І це почуття було основою його душі й світосприймання. Відбери це почуття — і Андрія немає. Він належав до того покоління, що разом із старшими прийшло зухвало в історію й відчинило само собі й своїй клясі двері грудьми, офірувавши за те свою молодість зелену й буйну, ще майже дітьми будши. Отакий Корчагин з «Як гартувалася сталь» Островського. Але не літературний, а реальний. Отакий романтик, хрещений в огні й бурі революції й фанатично віруючий в історичну місію своєї кляси, але не за приписами офіційної політичної спекуляції й не в ім'я її інтересів, а за приписами свого серця й в ім'я інтересів свого народу. Того народу, що мусить бути гегемоном на своїй землі. А його кляса — його авангард.

І ось через це Андрієві ніяк не вкладалося в голову, що його може хтось торкнути пальцем. Він цього не міг собі уявити. Він бачив «торкнутих пальцем» Георгіяні, й Васильченка, й Ягельського, чув багато авторитетних тверджень, але уявити того не міг. І саме по відношенню до себе. Це неможливо. Горда його душа не здібна була того навіть припустити. Глибоко був певен, що його ніхто й не зачепить пальцем. Адже колись він тут був... Правда, вони його поставили були в надзвичайно тяжкий режим, правда, вони його засудили нарешті на багато років каторги, але ніхто з них не посмів торкнути його пальцем тут — кричали, давили морально й психично, він же їх ігнорував, саме як представник свого панівної кляси. Коли, наприклад, його мову один необачний суб'єкт з

ГПУ, зам. нач. СПО — Герсонський, назвав «собачою мовою», то він йому улаштував такий тарарам, що тому тошно стало, а власник «собачої мови» оголосив голодівку, аж поки не досяг втручання в цю справу прокурора республіки й покарання невдалого філолога з ГПУ. Хай то було, може, покарання сповидне, але все таки то було доказом, що офіційно тут не сміли не тільки торкати його пальцем, а й називати його мову «собачою».

Ні, ніхто не посміє прикладати до нього рук.

Такі думки й такі почуття товчуться в голові і в серці, випихаючи геть тривогу, скріплюючи душу оптимізмом і снагою незахитаної гордості. Гордості представника кляси-гегемона.

Гегемон іде на Олімп!..

...І тільки десь незнищима тая тривога вібує уперто перед загадковою перспективою, як перед завданням з багатьма невідомими.

Вони підіймаються крутими, яскраво освітленими сходами попід гамаками в годину по півночі — попереду Андрій із закладеними за спину руками, а за ним його «архангел» — малесенький оперативник. Андрій іде тяжкою, повільною ходою, дивлячись під ноги на широкі гранітові плити сходів, і маленький оперативник не наслідкується його підганяти, хоч навколо в самій атмосфері відчувається великий поспіх і нервозний божевільний темп. Після гробової тиші й тьмяного світла тюремних присмеркових коридорів тут, в управлінні, куди їх випущено з тюрми крізь вузесенькі, обковані залізом двері просто на сходині обвішані цирковими тенетами, — сліпуче яскраво, і повітря вібує від невиразного шуму й гудіння, нагадуючи фабрику, що працює нічну зміну. Вестибюлі, сходи й коридори, що вразили були Андрія в неділю своєю порожнею й запиленою нудьгою, неможливо тепер впізнати. Відчувається, що в цьому будинкові йде десь шалена, напружена робота. І ці циркові тенета свідчать про ступінь психічної наснаги від тієї «роботи». Ну й ну!.. Андрій іде з інтересом. Він хоче те все бачити. Він в одному певен — що там, куди він іде, не чорти а рогами, а звичайні люди... Люди! І от цікаво, як те все виглядає.

Раз-по-раз їх обганяють мовчазні пари, женучи вчвал, — сіра, згорблена постать попереду із закладеними за спину руками і зіпрілий оперативник позаду. І такі ж мовчазні пари трапляються назустріч або й цілі групи захеканих оперативників, що гарячкове й хапливо щось тягнуть, немов крадене, спішучи його заховати мерщій. При таких зустрічах Андрієв «архангелик» кричить перелякано «Обернись!» — і Андрій стає обличчям до стіни. Він не має права нічого бачити, крім латки рудої панелі. Одначе він зауважує кутиком ока, що й ті, кого ведуть, і ті, що ведуть, позначені якимсь спільним тавром — у перших воно видається тавром тупого відчаю, в других — переляку й остраху. Коли okazія минає, хлоп'я велить іти далі, й вони йдуть. Звідкілясь чути ніби приглушені грюкоти, несамовиті злобні вигуки і... розпачливе гарчання? Здається, гарчання. То, може, десь періщять якихось тварин, скажемо, тресують собак, і вони скавулять непритомно десь, не то вгорі, не то внизу, а чи десь збоку, за герметично закритими дверима. А може, то лиш так здається, може, то лиш гуде несамовито невиспана голова під навалою сну і втоми?

Маленький оперативник нервується, він хоче Андрія підігнати, але чомусь не насмілюється, лиш наступає на п'яти, та Андрій не реагує, і тому вони йдуть не як інші, не біжать, як всі оті засапані й перелякані, а тяжко помалу сурганяться нагору.

Коли вони обходили в'язничу клітку на третьому поверсі, Андрій аж зупинився від блискавичного відруху пам'яті... 1932 рік... Тоді тут було Всеукраїнське управління ОГПУ; його отак теж вели на допит — в пальто на-опашки, в розшнурованих ботинках на-босоніж, взятий з самотньої келії і супроводжуваний двома аргатами, він вийшов з вузьких обкованих залізом дверей, що сполучають тюрму з управлінням, і обходив оцю в'язничу клітку... Йшов у супроводі посиленого конвою. Думав про методи оборони на наступній «ставці» і раптом... — побачив свого вчителя й натхненника! Ось на цім самім місці в і н стояв разом з другим. Низенький, сухорлявий, з великими очима, з широкими чорними бровами і смутний-смутний. Вони ждали на в'язничу, викликані, очевидно, на чергову контролю до цієї установи, що хоч і не була культурно-мистецькою інституцією, але завідувала душами всіх мистців і романтиків. Це був Микола Хвильовий. Бог, на якого Андрій молився з усіма своїми товаришами. Андрій колись мав щастя познайомитися з ним особисто. Цей маленький чоловік ще до знайомства був провідною зорею його молодости, а день, коли Андрій з ним познайомився, був найщасливішим днем в його житті, їх познайомив брат Микола, що, виявилось, товаришував з Хвильовим ще в часи громадянської війни і що стрів його після довгих років розлуки в Харкові, підчас своєї візиту до меншого брата. Тоді Хвильовий не звернув, здається, на Андрія жадної уваги, бо що для нього був якийсь там студент, хочби й авіоінституту? Але то не має значіння. Він не обов'язково мусить знати всіх, хто на нього, молиться. Пізніше вони бачилися ще кілька разів у знаменитого авіоконструктора й приятеля Хвильового — інженера Калініна, в якого Андрій був молодшим асистентом... Тоді перед Андрієм стелилася головокрутна кар'єра, але все перерішив цей сухорлявий фанатик, сам того не знаючи, просто своїм існуванням на цьому світі. Андрій офірував все і свою кар'єру тій ідеї, яка рухала цією людиною... І от, вийшовши зза в'язничої клітки, Андрій несподівано усторч зустрівся з великими смутними очима. Ті очі враз поширилися вражено. Учитель його впізнав, сам того не знаючи, що він учитель. Він просто впізнав Миколиного брата й асистента свого приятеля. Але не подав виду. А може, й не звернув уваги? Удав незнайомого? В кожному разі, він не поворухнув жадним м'язком.

Андрій теж удав байдужого, незнайомого. Він проходив мимо, не затримуючись.

А як порівнявся, — Хвильовий ледь-ледь помітно кивнув головою...

Серце Авдрієве затрепетало: «Впізнав! В кожному разі, бузсумніву, угадав той трагічний, невидимий зв'язок між своєю тяжкою журбою і ось таким фактом — що цю молоду, з таким буйним русявим чубом людину ось так ведуть аж два аргати».

Вже підіймаючись по сходах, Андрій глянув нишком униз і побачив, як Хвильовий штовхнув ліктем другого - свого друга — й щось шепнув, а сам дивився вгору, і відводячи очей... Скільки було в тім погляді невисловленого!! Авдрієве серце гупало, як навіжене: «Упізнав! Він безперечно впізнав! У тому зеленому юнакові, якого, може і не помічав колись, упізнав відважного вояка, змужнілого самотніх келіях і посивілого в вогневій пробі...»

Цього погляду Андрій ніколи не міг забути. Йому здалося тоді, що ті очі несамовито пломеніли й кричали криком «Тримайся, товаришу!»

Ці очі завжди стояли перед Андрієм, і, може, це й дало йому силу тоді так багато витримати й не зломитися.

Тепер ті очі знову стали перед ним. Андрій ступає понуро й намагається з усієї сили бути байдужим. Чує тривожний гомін, яким наснажена атмосфера, думає про те, що ось ці ось тенета висять тут тому, що багато відважних, позначених тим самим тавром, що й той одчайдушний романтик з полум'яними очима, не витримують гіркої чаші, але не хочуть здаватись і кидаються сторч головою в прольоти межі сходами, утікаючи геть зі шляху на Голготу в прірву небуття, — думає над цим і намагається бути байдужим. І він і справді вже байдужий. Йому знайомий цей стан — то інстинкт самозахисту зумисне притуплює нерви, заощаджуючи їх, бо ж їм належить витримати занадто великі іспити, перед ними будуть занадто реальні жахи і небезпеки, щоб ще шарпати їх жахами уроєними. Він дивиться під ноги і бачить на сірих плитах сходів маленькі свіжі червоні краплі. Краплі крові. Але він знає, що то не краплі крові... Так і колись на цих самих сходах, куди його ввели ночами, були теж краплі, що розмазувалися під ногами, — та тільки ж то були не краплі крові, а краплі червоної фарби, спеціально накрапані, щоб замутити йому душу, хитрими й підступними слідчими. Принаймні він так себе переконав тоді... Андрій переступає через розбризкані бордові зірочки на сірих плитах, не сміючи на жадну з них наступити, і зіходить на четвертий поверх. Він ловить себе на тім, що хотів би, щоб кінечний пункт його мандрів був уже на цім поверсі, бо ж найстрашніші поверхи п'ятий і шостий. При розмові про ці поверхи найзавзятіші арештанти нишкнуть, навіть «троглодит» Краснояружський затинається й притишує голос. Там ніби найвища і найтяжча сфера новітнього пекла, уготована найбільшим злочинцем — т. зв. «шпигунам», «повстанцям», «військовим зрадникам вітчизни». Може, тому саме з кожним пройденим поверхом Андрієві все тяжче зберігати спокій. «Хай би вже це було на четвертім поверсі!»

Але на четвертім поверсі оперативник не сказав «просто», як то ждав Андрій, а сказав «давай вище!» І вони пішли вище. Тепер уже з кожною приступкою Андрій відчуває, що йому щось занадто важко йти, і не тому, що кількість пройдених приступок збільшується, а тому, що кількість тих, які належить ще пройти, зменшується. З кожною приступкою Андрій все дужче зціплює зуби.

Нарешті вони зійшли. На п'ятому поверсі оперативник сказав «просто!» — вони перейшли вестибюль навскоси і звернули в коридор вліво.

— Оберніться! — сказав маленький оперативник жалісно, коли вони дійшли до середини довжелезного коридора й зупинилися біля якихось дверей з трьохзначним числом номеру над ними. Андрій, намагаючись зберігати максимальний спокій, обернувся до стіни, а оперативник постукав у двері.

Блискуча навощена підлога — паркет в ялинку — аж сліпить, віддзеркалюючи гроно молочних пухирів на стелі. У великій кімнаті по-парадному чисто і просторо, багато свіжого повітря і тонкий запах папіроси. Крім стола, в кімнаті ще пара дубових стільців при стіні і один стілець біля дверей, але ці скромні меблі не заповнюють порожнечі. Велике вікно, заставлене дротяним млиновим решетом, величезна гардина звисає збоку,

зібрана в пишні складки скабкою, як театральна завіса. Все це зауважив Андрій в одну блискавичну мить, переступивши поріг і зупинившись біля нього по знаку свого маленького «архангела».

Підійшовши до нерухомої постаті, «архангелик» хвацько стукнув обцасами і подав ордер. А потім, діставши підпис на тім ордері, що його зробила постать за столом, не підвівши голови, округнувся й шпарко вийшов, неначе втік геть, лише, виходячи, показав Андрієві рукою на стілець, неначе промовив без слів злякано: «Сідайте ось тут».

Андрій постояв хвилинку й сів. Сидів, пильно дивлячись на зігнуту постать під зеленим абажуром, що так занурилася в папери. Постать підвела голову — і Андрій трохи навіть здивувався... Обличчя переляканого «архангелика», що ще стояло у віччу, видавалося якоюсь помилкою перед тим, що він бачив. Почуття якогось розчарування майнуло на мить, вбачаючи тут явну непошану до своєї «контрреволюційної» персони. Виходить, що він сам себе занадто переоцінив...

Перед ним був зовсім зелений юнак, досить симпатичний і добродушний з вигляду. Сірі втомлені очі його трохи глузливо посміхалися, а обличчя було досить наївне і бліде. Пасемко русявого чуба спадає на брову. Він в цивільній одежі, в сніжно-білій решетилівській сорочці, схопленій повище ліктів гумками. В роті тримає папіросу і пересовує її з кутка в куток, намагаючись одвести тонюньку цівку диму від очей. Дивиться на Андрія, вивчаючи його обличчя і всю постать і витримуючи довжелезну павзу.

— Ну - с... — промовив юнак нарешті спокійно й досить іронічно. — Так оце ви й є отакий от Чумак? Ну і що ж ви скажете?

Андрій не був приготований до такого «слідчого» й розгубився, не знав, на яку ступити. Він приготувався (приправився) був до найгірших страхіть і до найбрутальнішої психічної атаки, до чорт знає чого, а тут от такий пасус. Одначе досвідчена арештантська душа сигналізувала: «Обережно!» Та юнак був тим часом суцільне заперечення до того «обережно» — він заскалив око, подивився якусь мить на безсловесного гостя і враз весело засміявся:

— Е-е, та ви, бачу, не в курсі справи. А чи, може, мені вас перехвалили. Мені сказали, що ви є відважна й прямолінійна людина і «свій парень в доску», з яким легко буде вести справу. А ви, я бачу... Гм... (Юнак нахмурився й змінив тон). — Отже, я є ваш слідчий. Називаюсь С е р г е в. Прошу любить і жалувать. А ви називаєтесь Чумак. Ваша голова, громадянине Чумак, в моїх руках. Ви зрозуміли?

— Майже.

Андрій з хоробливою цікавістю думав, чи знають вони про нього щонебудь важливе, чи ні, а вголос на слова слідчого відповів обережно оте «майже».

— Ну, от, ви, я бачу, веселої вдачі. Це добре. Бо з поганою вдачею вам тут було б і зовсім погано. Сподіваюсь, що ви вже достатньо уявляєте собі, що ви прийшли сюди не на прогулянку і що перебуваєте не на курорті. Чи, може, вам там занадто добре і ви почуваетесь, як на курорті? Як ви думаєте, для чого вас сюди привели?

Останню фразу було сказано вже суворо, занадто суворо, і цей суворий тон до юнака таки не пасував, було в ньому щось награне ніби, неправдиве.

— Слухайте, — промовив Андрій мирно. — Мене самого це цікавить, і я сподіваюся, що ви мені все вясните. Це якесь дике непорозуміння, якщо судити з того обвинувачення, яке мені пред'явлено.

«Чи знають вони щось чи ні?»

І знову той самий наганий суворий тон; було вражіння, що цей хлопчик лише бавиться в слідчого, як ті дітлахи на подвір'ї... Це хтось в камері весело оповідав про свої спостереження над дітьми службовців облуправління НКВД, як він підглядав їхні забави на подвір'ї того управління, десь тут поруч, за цими мурами, де одну частину чотирикутника становили бльоки приватних мешкань: діти бавилися в дорослих, як то завжди люблять робити діти. Вони бавились в те, що роблять їхні батьки і про що потім розповідають в інтимних родинних обставинах. «Слідчі» й «начальники» саджали «в'язня» на стілець, змушували простягати руки й ноги, а тоді гасали над ним з палками й кулаками й несамовито кричали:

«Колись! Колись! Розколійся!! Гад! Фашист! Враг народа!...»

— Розколешся, брат, — ніби зумисне потрапляючи в хід Андрієвих думок, нагнічував свою суворість слідчий і почав карбувати кожне слово, підсилюючи те карбування ребром долоні по столу: — Ви кажете «непорозуміння»? Так слухайте ж! Поперше — тут ніяких непорозумінь не буває, А подруге — я вам дійсно все в и я с н ю, згодом. Та тільки спершу ви будете вясняти, а я буду слухати. І ви вясните! Але найперше ви мусите уяснити собі й твердо запам'ятати такі речі:

1. Про вас нам все абсолютно відомо. Все абсолютно! Це раз.
2. Ви знаходитеся в органах НКВД, а по-простому в «єжовських рукавицях». Ви знаєте, що таке «єжовські рукавиці»? Ні? Нічого, визнаєте.
3. Ви тут згниєте, і це залежатиме від мене, якщо ми з вами не поладимо. Значить, це залежатиме від вас саміх.
4. Ми є милостиві навіть до ворогів, якщо вони розкаюються щиросердно, і безпощадні до всіх непокірних.
5. Чи ви знаєте тезу Максима Горького про те, що «Коли ворог не здається, його знищують!» Запам'ятайте її.
6. Не розраховуйте ні на яке милосердя, бо людина є п ш и к. Ви жорстоко помилитеся, якщо думатимете, що з вами хтось тут буде панькатись. Нам нема коли панькатись. Вас — і не тільки вас персонально, а всіх там — тут роздавлять, як муху, і ніхто не жалітиме. І оком не змигне. В СССР людей вистачить!

7.3 цієї тюрми нікому немає виходу. Це єдина тюрма (наша, советська тюрма) у всьому світі, з якої немає виходу. Ви це мусите запам'ятати, якщо хочете упіратись і намагатись обдурити наше пролетарська правосуддя.

І нарешті —

8. У нас рука не тремтить. Ви тут скажете все. Не скажете стоя, то скажете лежа. Не скажете при пам'яті, то скажете без пам'яті. А скажете! Тут ще не було таких, щоб, ставши в позу героя, витримували до кінця. Ви тут не герой і навіть не людина, а всього лише д і р к а в і д б у б л и к а.

Ви зрозуміли? Ось на перший раз такі речі ви мусите собі чітко уяснити. Ну, я занадто от з вами розбалакую, і ви це мусите належно оцінити. Тут це не положено. Тут говорить хто інший, а ми слухаємо. Далі ані я, ані будь-хто розбалакувати з вами не буде. А тепер до діла.

О т ж е, і щ о ж в и н а м с к а ж е т е, г а?! — закінчив слідчий з поганою ноткою в голосі.

Андрій бачив, що починається комедія. І починається вона в стилі Карапетьяногов Аслана, чесного чистія черевиків. Цей слідчий... Даремно він взяв його за такого добродушного й наївного. Та якщо він при таких наївних своїх сірих очах є слідчим обласного управління НКВД, то, значить, має якісь на те підстави. «Ну, тримайся, Андрію! Перше, що вони зроблять, — це постараються довести, що ти таки д і р к а в і д б у б л и к а. Г.м. Добре». І Андрій, як то кажуть, закусив зумбела.

— Про що саме? — перепитав холодно й байдуже.

— Кинь дурня клеїти!! — визвірився раптом милий слідчий, перейшовши на «ти". — Про твою контрреволюційну роботу, от про що! (Він значуще підняв якусь течку, поважив її в руці, дивлячись примруженими очима на Андрія, і кинув на стіл). — Тут все зафіксовано. Але ти мусиш сам про все розказати. Чистосердечно й до кінця. Все! Бо... — тут слідчий подався всім корпусом наперед: — Бо як не схочеш добром, то тебе примусять. Але я не раджу бавитися з вогнем. Ну?! Як сидиш?!

Андрій не зрозумів.

— Як сидиш, я тебе питаю?! Сядь правильно! Руки на коліна!

Тут Андрій згадав Нечаєву і кров прилила йому до обличчя, та він опанував себе, сів «правильно», цебто поставив ноги коліно до коліна й поклав на них руки. Розумів, що йому так зразу сваритися з слідчим не випадає, і тому намагався бути коректним і в той же час не подавати вигляду, що він його боїться, лиш ставиться вибачливо («Чорт з тобою, нехай будуть руки на колінах!») Колись він виробив свою систему спротиву слідчим і назвав її Джіу-Джітсу за зразком японської методи боротьби — цебто намагання перемогти удаваною покірністю та переведенням справи з головного шляху на дрібничкові манівці, — і збирався цю систему застосувати й тепер. В ньому підіймається страшенний протест проти замаху на його людську честь, та він спокійно дивиться на слідчого, слухає, як з коридора десь добуваються приглушені крики й стогони, і гарячково думає над методами оборони, готуючись до найбезглуздіших речей. Він про це думав уже кілька днів, відколи потрапив до тюрми, але тепер бачив, що був до того зовсім не приготований. Він бо не знав, як піде діло, що саме вони знають і в чому конкретно будуть обвинувачувати. Тій шпаргалці, яку йому пред'являли, він не надавав ніякого значіння. І тепер от бачить, що тут зовсім не з того починають, що йому ніхто не буде викладати, в чому саме його обвинувачують, і, напевно, нічого конкретного не знають та й не потребують. А хочуть, щоб він обвинувачував сам себе! Він знав, що всяке слідство побудовано на провокації, але тут і це обернуто хвостом — хочять, щоб він сам став на шлях провокації супроти себе самого.

— Ну?! — повторив слідчий, підганяючи.

Андрій мовчить.

— Слухайте, — говорить слідчий, переходячи на «ви», — ви є людина інтелігентна. Ви мусите розуміти, що про вас все відомо. І ми не потребуємо слідства. Але ми потребуємо знати, чи ви дійсно непримиренний ворог, а чи ви помилялись. Доказом цього буде те, як щиросердно ви зізнаєтесь і покаєтесь. Зрозуміли? Все, що тут написано, ви мусите самі розповісти, не затаюючи нічого. Бо... Бо ж ви людина інтелігентна, і нам не хотілось би до вас застосовувати метод, які ми застосовуємо до всіх тих, що стають на шлях боротьби з нами. Бо то для вас буде зовсім неприємно... Чуєте? — повів слідчий очима значуще на двері, зза яких чулись стогони. — Отож...

— Залежно, що там написано, — протіг Андрій, намагаючись бодай трішки взнати, що саме й ким саме там понаписувано супроти нього. І що саме їм відомо? Зауважив, що течка, яка лежала перед Сергєєвим, була та сама, що й тоді в Нечаєвої, і що вона за ці дні потовщала.

Слідчий засміявся презирливо:

— Прошу не забувати, що тут слідчий я, а не ти. Отже — я слухаю.

— Добре... — сказав Андрій, і він уже був хотів зухвало заявити, що він його не боїться і що ті «злочини», за які його вже раз суджено, він визнає й ладен нести відповідальність, знаючи, що теоретично, згідно законів у всьому світі, за ту саму справу двічі не судять. Він уже навіть був заїкнувся, але слідчий його перебив. Минуле його не цікавить зовсім, і він сміється з того. Його цікавить теперішнє, а до минулого дійдеться потім. Те «теперішнє» в нього от в течці, при цьому слідчий знову ляпнув рукою по зеленій обкладинці. Збитий зі скоку, Андрій замовк. Йому не хотілося так зразу сваритися зі слідчим, може ж, вдасться полагодити з ним усю справу на «здоровий» розум. А може б, звести все до якогось мінімуму?.. Але тут же відмовився від цього. З двох мотивів. Поперше, з мотивів гонору. А подруге — чим більше дивився на слідчого, тим більше переконувався, що тут ніякий «здоровий» розум не допоможе, бо не на те слідчий зорієнтований та й, далєбі, ніяким «потрібним» здоровим розумом не грішить. Головне, що той слідчий є чужий. До кінця ворожий і чужий. І служака — не мінімум йому потрібен, а максимальний максимум. Абсурдний, безглуздий, але конче необхідний. Слідчий пряде очима, а Андрій читає в тих очах затаєнне, хижє чекання, щоб Андрій хоч трішки десь надломився, щоб здав психічно, тоді він вхопиться й буде розмотувати його душу, як той Асланову. І тоді з того виросте ціла страшна гора — навколо кожної крихти правди, яку б він подав, виросте жахлива гора провокації й придавить безліч жертв. Побачивши це, Андрій відкинув усякі вагання, глибоко зідхнув і став на шлях цілковитого й принципового заперечення. Нехай, зрештою, він оперує тією течкою, напханою якимсь шпаргаллям, і нехай розкриває карти. Бажаючи цього, Андрій поволі процідив:

— Наскільки я зрозумів з пред'явленого обвинувачення, мені закидається пп, 2, 6, 8, 10 і 11 статті 54-ї. Так от, це все неправда.

— А що є правда?

— Правдою є, що це все якась брехня, божевільна фантазія. Чи не здається вам, що тих пунктів забагато як на один раз.

Слідчий подумав, а потім:

— Тут тебе, зрештою, не питають про правду. І нікому вона тут не потрібна. Правдою буде те, що я тобі тут начеплю. Ясно? Ти ворог — і це основне. Ти людина інтелігентна, а нічорта не розумієш. Зрозумій, що раз ти ворог, то всі статті, які тобі начеплять, абсолютно правильні, хоч найбезглуздіші. І їх зовсім не забагато. «Запрос не б'є в нос», поймав? Суть в тім, що ти ворог. А раз так — всі статті, до тебе прикладені, будуть правильні. Це раз. А вдруге — раз ти ворог, то в тебе ж є спільники й однодумці? Є! Напевно є! Так от всі спільники й однодумці мусять бути ось тут, — ляпнув він рукою по столу, — ось в цьому й вся справа! І про тих всіх твоїх друзів і однодумців мусить бути твоя щиросердна сповідь, про всю вашу контрреволюційну діяльність, не боючись ніяких перебільшень. Ми потім розберемось.

В Андрія заклекотало всередині, і в той же час думка забила злорадно:

«Ага, не знаючи правди, їм потрібна гора брехні!? Добре! Позмагаємось же!» Нахмурившись і дивлячись слідчому в очі, Андрій промовив презирливо:

— «Ворог народу», «контрреволюція», «зрада» й «злочин» з погляду моєї кляси є все поняття трохи інші, аніж...

— Чхать я хотів на поняття твоєї кляси!.. От про неї, зрештою, ти тут все й розкажеш... І не бійся ніяких перебільшень! Так треба.

— Гм... Цебто вам потрібні формальні підстави, щоб мене і всіх, на кого я скажу, засудити? Слідчий презирливо:

— Дурню ти! Ми тебе можемо засудити й без твоєї сповіді. Подумаєш! Але йдеться про те, щоб тебе не засудити. Чи ти не віриш у пролетарську великодушність?

— Вірю...

— Іронізуєш?

— Чому ж, я вірю. Я сам пролетар і знаю пролетарську великодушність.

— Те, що ти пролетар — то до лямпочки, он до тієї, бачиш? Ха! «Пролетар"! Чи ти думаєш, що тобі буде тут скидка за твоє пролетарське походження? Ні, брат, саме до ворогів пролетарського походження ми є найбільше безпощадні, як до зрадників... звичайно, якщо вони непримиренні.

«Зрадників!!? Ах тиж!!» а вголос:

— З погляду пролетарського, зрадник є поняття розбіжне... (павза). — Отже, згідно вашої «пролетарської великодушності», вам треба мати формальні підстави, щоб мене конче засудити й знищити? — повторив Андрій спокійно запитання, підкреслюючи безглуздість формули.

— Ні. Нам потрібна й правда. Цебто така правда, яка нам п о т р і б н а! Чи тобі ще треба розжовувати? Правда про твоїх спільників і однодумців. Про всіх — про вчорашніх, сьогоднішніх і завтрашніх і про все їхнє кодро, до дітей включно! І про вашу спільну діяльність...

Андрієві не треба «розжовувати». Кров заливає йому мізок. Але він мовчить. А слідчий веде з незрівняним цинізмом:

— Та правда, зрештою, ось тут вся написана, — ляпнув по течці рукою. — Я тільки хочу почути її щиросердно з твоїх уст, щоб знати, чи ти є ворог до кінця, чи...

«Так! До кінця!.. Якщо так, то ворог до кінця! До гробу! До перемоги!!! Якщо так, то до кінця!!!» — Андрій згадав Аслана, згадав всю камеру і всю «брехалівку», все море безглуздя... «Якщо так, то до кінця!» А вголос, відсапнувшись, схвильованно:

— Ну то я щиросеречно признаюсь, що з моєю головою ви можете робить, що хочете! Але що до спільників, то... то для такої комедії в мене їх не числиться.

— Що, що? Як ти сказав? Це щиросердно?

— Так, це щиросердно.

— Ах, ти ж... Цебто про комедію?

— Гм... І про комедію теж.

Слідчий розгублено дивиться якусь мить мовчки, а тоді широко позіхає.

— Ні, не буде, я бачу, з тобою діла по-хорошому. Філософствуєш? Ну що ж, побачимо. Мені не к спіху, — і занурився в папери, позіхаючи. По хвилі додав:

— Ти даремно надієшся... На що ти надієшся? Ти згниєш в тюрмі, але ти не вийдеш з наших лап. — Помовчав, листаючи папери, а тоді підвів обличчя і глузливо заскалив око:

— Як там сидиться в камері?

— Добре, дякую.

— А про що ж там говорять арестанти?... Не бійсь, змовляються, як дурити слідчих? Лають советську владу? Виробляють тактику спротиву? Га?

— Приходьте, посидьте, послушайте.

Слідчий зареготався і не став більше розпитувати.

Андрій дивиться, як слідчий листає папери — його «Діло», — і його мучить цікавість: що ж там і ким там понаписувано?

— Гм... Я не знаю, що там понаписувано, — почав він дипломатично, — але все то ерунда, і той, що писав...

— Не квапся, — буркнув слідчий, — визнаєш в свій час. Тут все, брат, понаписувано правильно. — А тоді підвів очі, подивився пильно Андрієві в обличчя, перевів погляд у течку і знову на Андрія й процідив значуще:

— І писали тут, брат, авторитетні люди. Дуже авторитетні люди!

Андрієві неприємно занудило під серцем. Він згадав Миколу, Михайла і третього свого брата Сергія й тяжко зідхнув. Зайшла мовчанка. Слідчий дивиться в папери, низько схилившись, а Андрій дивиться на ті самі папери здалеку. На серце навалився тягар, перед яким померкла всі інші неприємності. Сидів мовчки й дивився на зелену течку в центрі освітленого кола на столі, слухав шамотню, й гомін, та вигуки за дверима і відчував, що його нерви починають тремтіти. Але не від шамотні й гомону за дверима — від іншого. І він їх угамовував упертим і до безглуздя затятим: «Не може, не може, не може бути!»

А слідчий читав щось, ворухив бровами й посміхався значуще.

За вікном, заставленим решетом, була чорна ніч. Там десь сплять мирним сном люди, там десь гуляють по парках і скверах закохані, повертаючись із запізнілих вистав і вечірок, там десь, на якійсь точці плянети у тій ночі, може, весело гуляють з дівчатами його брати або сплять і марять про завтрашній день, про веселі зустрічі з свобідними

друзями, самі свободні й щасливі. Там десь світ, до якого вже, може, й немає вороття. За вікном чорна ніч, а в кімнаті сліпуче ясно, тихо, багато повітря. Андрій дивиться на блискучу підлогу, дихає свіжим повітрям і думає про камеру. Йому хочеться назад до камери, туди, до товаришів недолі, в той сморід і бруд. Там ще є близькі люди.

До кімнати увійшла молодесенька й дуже гарна дівчина, в сніжно-білому халаті і з тацею на руці. Вона видалася Андрієві янголом, що спустився несподівано з неба опівночі в цю підозрілу, наповнену тоскною тривогою кімнату. Таця була заставлена шклянками, пляшками пива, й вина, і крем-соди, наповнена чоколядою й тістечками.

— Вам пива? Вина? Крем-соди? Чи?... — заграсувала дівчина до слідчого ніжним, грудним голосочком, як голубка, кинувши зкоса ледве вловимий погляд на Андрія.

Слідчий узяв пляшку пива й бутерброд. Пожартував щось з дівчиною, наговорив якихось непристойних дурниць пошепки. Дівчина, зашарівшись, вийшла. Пройшла граційно з своєю тацею поуз Андрія.

— Гм... Гм... — замимрив слідчий, запихаючись бутербродом і зиркаючи на Андрія: — Ось це й було те, що ти втратив... Але від тебе залежить його повернути.

— Що?

— Дівочку...

Андрій нічого не сказав.

— Ну?... — спитав слідчий, скінчивши їсти й занурюючись в папери. Нукнув, ніби на коня, нагадуючи тим «ну», що

Андрієві треба щось говорити, треба «щиросердно» починати «сповідь».

Андрій мовчав.

І слідчий мовчав.

Невідомо було, як довго може тривати оте листання паперів і вичікування, лише відомо було, що якоїсь хвилини все це може скінчитися і тоді... Правду сказати, в серці жевріла іскра надії, що «тоді» все буде добре, все виясниться, і його випустять, звільнять. Авжеж. На те скидається.

І слідчого йому дали, зрештою, якогось хлопчиська, та й той тільки страхає та погрожує, і то якось мляво, несерйозно. Вправляється в розумних розмовах.

Але ці думки були явно недоречними й безглуздими, і Андрій відкинув їх. Невідоме лишалося невідомим і тривожним. Очікування скінчиться і тоді...

Цікаво, що ж прийде тоді? Намагався вгадати, що ж прийде за цією прелюдією, й пристосуватися якось заздалегідь. В кожному разі, він одно вирішив твердо — в і н н е д і р к а в і д б у б л и к а! — і в цьому всі в цій цитаделі «пролетарського правосуддя» мусять переконатися.

В кімнаті спокійно і тихо, але нерви все більше наструнчуються. А з душі підіймається протест. Не проти тієї дикої комедії, яку з ним хочуть тут розіграти і вже розігрують, а проти провокації, проти того, на що натякнув слідчий, кажучи про «авторитетних людей». Він відчував, що саме тут може бути нанесена йому найтяжча поразка, яка може зломити його волю, — це замах на його віру в те, що найбільше цинив усе своє життя і за що тримався душою, як за рятівниче коло. Віру в людей, і не взагалі в людей, а віру в своїх братів. Хтось всередині, не зважаючи на всю очевидність факту, одчайдушно і безпомічно

протестував. Хтось той, хто навчився безоглядно вірити й любити, панічно боючись чорного провалля, в яке може раптом зірватись і полетіти, коли ту віру втратить. Очі дивились на зелену течку там, на столі, а серце протестувало. Він бреше, цей слідчий! Це неправда! І саме неправда тому, що це він — слідчий — про те говорить. Знав, що слідчим взагалі не можна вірити ні на йоту. То ще невідомо, яку саме ціль він переслідує, на що саме він полює. Може, він якраз і полює на те, щоб зломати наймогутнішу пружину його душі. Він каже, що їм все відомо. Може, їм відомо й те, що собою являє Андрієва душа і на чому вона тримається?

Андрій дивиться на байдужого слідчого, що так мелянхолійно листає папери, і починає розуміти, що тут якась добре продумана й розроблена тактика супроти нього.

Слідчий мовчить, не натискає, не кричить, — він чогось жде. Чого ж він жде? Адже як так вести слідство, то він — Андрій — може просидіти на стільці в такій чистій й гарній кімнаті десятки років безрезультатно. Чого ж він жде? Набірається відваги, щоб потім кинутися на нього з преспап'єм, як той дурнуватий слідчий з Карапетьянових «перських мелодій»? Але ж він — Андрій — зробить тут з нього череп'я.

Слідчий зовсім не кидався і, здається, й не збирався. Нудився біля столу. Задзеленчав телефон. Слідчий зняв рурку, послухав і сказав, позіхаючи: «Так» — і почепив рурку на своє місце. Не зважаючи на позіхання слідчого, Андрій угадав, що те «так» стосується саме його.

І він не помилився. Тишу й нудне нукання слідчого було порушено — до кімнати почали заходити гості. Спочатку зайшов якийсь хлопчина в шовковій білій майці-короткорукавці, з голеною головою, наспортований, як боксер, в жовтих черевиках «шіммі»; він увійшов м'якою кошачою ходою, похитуючи стегнами, мов хтива дівчина.

— А-а, Чумак! — вигукнув він радісно, ніби побачив доброго свого знайомого, і зупинився перед Андрієм.

За першим увійшло ще двоє, теж таких самих дебелих хлопців у цивільному. Всі вони «впізнавали» Андрія й своє приємне здивовання виявляли відповідними приятельськими вигуками. Всі троє розташувалися, хто на стільці, хто на підвіконні, й сміялися помежи собою.

Хлопці дивилися на Андрія, Андрій дивився на хлопців і не бачив у них нічого страшного, такі собі милі, добродушні хлопці.

— Футболіст? — звернувся до Андрія перший з цікавим запитанням, розглядаючи Андрієві біцепси й всю його фігуру. Два інших засміялися. Андрій промовчав, лише знизав плечима. А перший, не чекаючи навіть відповіді, відповів сам:

— Я бачу, що футболіст. Це добре. Ми теж футболісти. Гм... Чи ти давно грав у футбол? Чим, форвардом чи?.. Я от форвард, а це голкіпер, а ти?..

Запитання були такі добродушні і такий добродушний сміх усіх трьох, що Андрієві навіть не спадало на думку шукати якогось змислу за тими словами. Власне, він не встиг зорієнтуватися — слідчий, що на прихід гостей, здавалося, не звернув уваги, зосереджений весь в паперах, враз підвів голову, прислухався до шелесту за дверима й, коли ті двері знову рипнули, гримнув:

— Встати! — це до Андрія.

Андрій встав. До кімнати зайшов низенький, широкогрудий і широкоплечий чоловік, теж молодий і теж в вільному.

— Начальник відділу Велікін! — відрекомендував слідчий з посмішкою:

Велікін зупинився посеред кімнати:

— А-а, Чумак, — протіг він крізь зуби. — Ну, як? - звернувся з запитанням до слідчого. Слідчий знизав плечима:

— Мовчить, сволоч.

Велікін зімкнув щелепи й нічого не сказав. Підійшов до Андрія, постояв перед ним, міряючи його поглядом з голови до п'ят. І враз з усього маху вдарив в обличчя. Андрій упав на стілець. Раптове приголомшення змінила несамовита лють. В нім усе заклекотало і першим відрухом було кинутися й розтерзати цього і присадкуватого мерзотника, як кошеня. І він би це зробив, і бо Велікін був на багато менший за нього, крім того в такому несамовитім гніві Андрієва сила була незрівняна. Але він не встиг. Хтось раптовим ударом вибив ногою стілець з-під нього, й Андрій упав на підлогу. Схопився миттю, але удар під коліна повалив його знову. І затанцювали над ним усі п'ятеро. Били його ногами, качали по підлозі, садили черевиками по чому попало. Андрій закривав ліктем обличчя й все намагався схопитися, але марно. Намагався спіймати котрогось руками, але його били по руках, відтопували їх... Тоді він став захищати ліктями лице й голову та катуляти колінами живіт. П'ятеро здоровенних «футболістів» гасали над ним, качали по всій кімнаті й несамовито кричали:

— Гад! Фашист! Фашистська морда! Говори! Ти будеш говорити!? Розколюйся! Розколюйся, петлюрівська наволоч! Говори!! Враг народа!!

Хтось кричав найдужче, погано вимовляючи «р», — його «р» скидалося на «г» — «контгеволуціонер». Це Велікін. Інші кричали правильно, але так само несамовито. І сходили буйною, неуявною лайкою та епітетами, яких немає в жадному словникові, приголомшуючи навіть мужське вухо своїм цинізмом. Андрій теж щось люто кричав і лаявся, називав їх сволотою, мерзотниками, хамами, всім, що могло прийти йому в голову в клекоті образи й гніву. За це його ще несамовітіше бито, топлючи його хрипіння й уривки слів у ревищі.

— Здоровий, сатана! — хекав котрийсь, як дроворуб, садячи обцасами в груди.

Це тривало довго. «Приб'ють на смерть! Приб'ють насмерть!» — вже металась безпомічна думка, констатуючи з безсилим розпачем повну безнадійність і безвихідність. А вир над ним все шаленів. Потім удар в потилицю черевиком поверг його в темряву, стало млосно й в той же час приємно — біль скінчився, здавалось, що він пірнає в густу, каламутну воду, що визволився від цих садистів. Ще якусь мить чув на тілі глухі удари й схоплював вухом регіт, потім опустилась чорнота.

Опритомнів Андрій від неприємного лоскоту. Розкрив через силу повіки — над ним стояв Сергєєв і лив йому на обличчя воду з великої шклянної карафки. Андрій сапнув повітря і помалу сів, дивився блукаючим, напівпритомним поглядом по кімнаті й вслухався до себе — видавалося, що йому потрощено всі кості.

— Вставай! — командував хтось хрипко й злобно. Андрій почав зводитись, але коли він став на ноги, його знову збито геть ударом під коліна. Це Велікін. Мабуть,

злякався його вигляду, що нагадував вигляд великого зацькованого звіра, який і в безпам'ятстві все ще здатний кинутися й розтерзати напасника.

— Вставай! — знову гукнув той самий голос. — Сідай на стілець.

Андрій слухняно звівся, але знову його збито з ніг. А потім двоє підхопили його під руки, закрутивши їх назад, поволокли до стільця й посадили.

— Сиди, сволоч, отак! Руки отак, ноги підбери... Поклали йому руки на коліна, підігнули ноги «по формі» й лишили. Андрій сидів і тяжко відсапувався, дивився просто себе. Ним володіло непереможне бажання заплакати, отак просто по-дитячому гірко заплакати. Від тяжкої образи, від наруги, від безсилового гніву й від свідомости, що його брутально й безкарно таки обертають в ганчірку. Перед очима була підлога в плямах і розводах крові — його крові, в патьоках води, в відбитках підошов і обцасів, в ту його кров намашених, — свідоцтво його ганьби й позорища. Все тіло його дрібно тремтіло, й тремтіли десь в горлі сльози. Вони, ті сльози, нагально видиралися з горла так, як колись у дитинстві, коли йому хотілося ридати від тяжкої, болючої образи, та від сорому, та від гніву безсилового. Але він не заплакав. Він ковтав слину, змішану з кров'ю з побитих уст, і, тамуючи розпач і гнів, відсапувався тяжко. Перед ним стояв Великін, заклавши руки за спину, за столом сидів Сергеев, криво посміхаючись, а біля столу стояло троє «футболістів», відсапуючись теж, як і Андрій, курили й весело пересміхались. І той сміх був такий собі веселий, парубоцький, зовсім ніби беззлобний. Так, ніби тут нічого особливого й не сталося.

— Ну, от, — промовив котрийсь. — Хіба погано ми граємо в футбол?

Регіт. То сміялися ті троє й Сергеев, не сміявся тіла Великін. Він стояв перед Андрієм і дивився йому в обличчя пукатими своїми, зловісними очима. Коли йому здалося, що Андрій вже достатньо прийшов до пам'яті, він процідив крізь зуби:

— Ну-с, ти будеш говорити?

Мовчанка.

— Гм... Нічого, заговориш. Ребята сміються, значить, ти мусиш зробити висновок, що це були тільки шуточки. Жарти. Не жарти будуть впереді. Ти занадто упертий, але нічого...

— Він начитався Остапа Вишні — вставив котрийсь від столу глумливо і досить безглуздо.

— Та ні, це золото похлеще Вишні. Той швидко здався а цей... Так ти будеш говорити?

— Що ви від мене хочете? — прохрипів Андрій, підвівши очі на Великіна. Великін подивився в ті очі, скрутив головою й про всяк випадок відійшов до столу.

— Товаришу слідчий! — звернувся Великін офіційно до Сергеева, тим часом дивлячись пильно на Андрія: — Ваш пацієнт, здається, не в курсі справ. Ви йому пояснили, що й до чого?

— Так, пояснив.

— Пояснили, в чому його обвинувачується й у чому його гріхи перед владою, перед партією, перед країною й перед народом?

— Так.

— Пояснили й, що чекає його тут?

— Так.

— Ну, так що ж ви дурня валяєте, громадянине Чумак? Вам про все говорив слідчий. Про що вам говорив слідчий?

Павза.

— Слідчий мені говорив про пролетарське правосуддя... — прохрипів Андрій.

— Ідійот ти! Ха-ха-ха!.. А втім, це правда. Так от, я й є пролетарське правосуддя!

Пойняв?! Я є пролетарське правосуддя. Ти формулу обвинувачення читав?

— Так.

— Розписався?

— Так.

— Ну, так про те, що там написано, й треба говорити. Ти ворог народу і мусиш все про себе тут викласти. Отже, що ти з приводу всіх пунктів обвинувачення скажеш?

— Я... вже... сказав...

Велікін подивився на Сергеева запитливо, той знизав плечима. Велікін зціпив зуби.

— Бавитесь, сеньйор?! Добре. Ми вас роздаavimo! Розумієш? Роздаavimo! Це була тільки забавка, коли б ти знав, що тебе чекає впереді, у тебе б волосся вилізло геть ще цієї ночі. Ми тебе роздаavimo, і ніхто тим не поцікавиться, загинеш, як пес.

— Це... пролетарська законність... І правосуддя?..

— А що б же ти думав? — вставив котрийсь, — ич ти!

— - Так, це законність і правосуддя, — підтвердив Велікін.

Андрій помовчав і заговорив тихо:

— Коли мій рід... боровся за революцію, проливаючи кров, він інакше мислив про законність і пролетарське правосуддя, й... про все...

В цей час рипнули двері й увійшов хтось стрункий у військовій уніформі!

II

— Встать! — гримнув Сергеев.

Всі встали. Андрій встав теж, перемагаючи біль. Той, що увійшов, зупинився посеред кімнати, подивився на Андрія пильно й лагідно промовив:

— Сідайте, громадянине... здається, Чумак ? Так?

— Так, — відповів Сергеев, посміхнувшись.

— Я — начальник групи й звати мене Фрей, — говорив далі гість у військовій уніформі, рекомендуючись Андрієві, — прошу сидіти спокійно й говорити далі, я, здається, вас перебив?

Був він підкреслено лагідний, і чемний, і по-начальницьки величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські. Цілковита протилежність до Велікіна, що мав прізвище російське, але риси інші.

Першим Андрієвим відрухом було поскаржитися цьому лагідному й, очевидно, культурному начальникові на ту кривду, що її йому заподіяно щойно. Але блискавична думка, що «він же чує увесь той лемент і скавуління по коридорах і не припинить»,

обірвала намір. Замість поскаржитись, Андрій обливав шерхлі губи й вів далі обірвану думку:

— Проливаючи кров свою, мій рід інакше думав про все...

Помітивши, що Андрій голос занадто хрипить, Фрей звелів дати йому шклянку води, але Андрій відмовився. Фрей помітно насупився:

— Гм...Ну-ну, говоріть далі, про що ж мріяв ваш рід...До речі, про ваш рід я добре знаю... Хто ж не знає рід Чумаків. І між іншим, думаю, що вам би не випадало з нами сваритися. Так що ж думав ваш рід?

— Рід мій думав про те, — раптом випалив Андрій майже крізь сльози гніву й образи, — що його нащадки... не будуть биті ось тут!.. Що Чумаків син не буде мордований ось тут, як собака!..

Фрей підвів брови:

— Це дійсно прикро. Але це від вас залежить. Мушу сказати (і про це вам вже було говорено, пригадайте), що ви з вашими здібностями, з вашою енергією й знаннями могли би бути потрібні країні... Лише мусите роззброїтися щиросердно. І вас оцінять належно... Давайте домовимось...

Андрій нетерпляче повів плечем, згадав слова Сафігіна й хотів відповісти те саме й в тому ж стилі, але облишив, помовчав, а тоді продовжував обірвану думку з жалем та іронією:

— Як собака...Та не в цім суть. Не в одиницях суть. Суть в мільйонах. Отже — рід мій мріяв про інакшу долю й інакші права для себе й свого народу... Про інакше пролетарське правосуддя... Про інакший «новий лад»... Про інакших носіїв правосуддя, аніж оцей ось... — він кивнув на Велікіна.

Фрей слухав, насупившись. А як Андрій урвав, він обережно підігнав з цікавістю: — Ну, далі...

Але Андрій замовк. Він думав над тим, чи говорити далі, чи не говорити. Для кого ніби й для чого? Зайшла павза. Фрей почекав якийсь час, а тоді удавано позіхнув:

— Мда-а... Але я бачу, що ви і ваш рід — це, як кажуть одесити, дві великі ріжниці. По мойому ви в своєму роді є виродком чи винятком. І ось ця винятковість і привела вас сюди. Адж так?

Андрій вже достатньо прийшов до пам'яті, щоб уловити тонкість цього запитання. Виходило, що відповісти запереченням, це значить увесь рід поставити на одну дошку, ось на цю підлогу, замашену його кров'ю. Хай ліпше буде «так», але він і цього «так» не сказав, лише зідхнув.

— Ну, от, мовчанка — знак згоди. Так що вам нема чого посилатися на рід. А те, про що мріяв ваш рід, ми й здійснюємо.

Андрій покрутив головою.

Фрей:

— Хіба ні? — (іронія).

— Облишмо про це. Ви це знаєте краще за мене. Не я керую цією тюрмою, а ви.

— Що ти хочеш цим сказати? — підхопив Велікін понуро.

Андрій не звернув уваги, зігнував, спостерігаючи, як Фрей щось обертає під насупленими бровами, й чекав, що він буде говорити.

— Цікаво... — протіг Фрей роздумливо, а тоді враз стріпнув чубом і звернувся до Андрія устурч:

— Рід Чумаків є відважний. Скажіть, чи ви пішли в свій рід? Ви відважний?

Андрій:

— Ви хочете випробувати мою відвагу? Здається, маєте багато нагод.

— Я не про те... Ви от говорите про рід, про його мрії... Так от, якщо ви відважний, то чи не могли б ви сказати, які ж ваші мрії, яке ваше кредо? Ваше кредо? Отак просто, як личить відважним людям... Пам'ятайте, що за кредо ми не судимо, ми судимо не за погляди, а за діла, за конкретні діла. Ну?

За столом нашорошеність, смішок. Андрій мовчить понуро.

— Я вам гарантую, що за погляди вам нічого не буде, — промовив серйозно Фрей.

— Можливо, — протіг нарешті Андрій. — Але чи гарантуєте ви, що ви вільні чинити по своїй уподобі? (іронія, Фрей насупився). Чи гарантуєте ви, що для дотримання слова вам вистачить вашого авторитету?

Незручна мовчанка. Андрій почекав хвилинку, а тоді посміхнувся глузливо:

— Але це не важно. Я вашої гарантії зовсім не потребую. Існує теоретично закон про свободу думки й совісти, так от припустім, що це є дійсно закон. Припустім. Припустім, що за політичне кредо нікого не карають ваші...речники пролетарської законности й правосуддя. Припустім. Але я навіть цього припущення не потребую, бо знаю, поперше, що саме таке припущення розходить з дійсністю, а друге: що я сиджу тут саме за своє кредо і що звідціля вже ніколи не вийду. Я приречений на те, щоб бути роздавленим, в цьому я вам усім вірю. А раз так — висловлюючи своє кредо, я вже нічим більше не ризикую, бо доля моя перерішена. Після цього я не потребую навіть особливої відваги, щоб моє кредо висловити. Будь ласка, що цікавить?

По такій передмові, здавалося, Фрей зніяковів, якась маленька риска шляхетности вимагала припинити розмову. Але Фрей перемігся, боротьба між людською совістю і почуттям службового обов'язку закінчилася перемогою останнього. Скривившись, Фрей поставив запитання.

— Скажемо, як ви дивитесь на все?

— На що саме?

— На систему, на правопорядок, на уряд і партію, на... те, що ви тут бачили, нарешті?

— Гм... Я дивлюся так, як і всі, як дивляться мільйони на це.

— Що-що? Які мільйони? Ну, що ви, що ви!..

— Ну, що ви! — протіг Андрій в тон. — Я можу подумати, що ви погано знаєте арифметику. Та якщо в Харкові п'ять тюрем і в кожній сидить по п'ять або десять тисяч людей, то коли це перемножити на кількість саміх тільки великих міст в СРСР, то скільки це буде мільйонів? Тих, що сидять вже! А їм немає виходу, як ви всі твердите. А тих, що сиділи вчора!? А тих, що ще ждуть своєї черги?! Хіба це не будуть мільйони?!

Фрей засмикав бровою, позираючи на присутніх «футболістів»:

— Стоп, стоп! Чи ви здаєте собі справу з того, що ви говорите?!

— Ви хотіли знати моє кредо...

— Ага, ну прошу, прошу... Це думки клясових ворогів, і вони нам відомі. Отже, ви думаєте?

— От і добре... Так от я так і думаю, як ті всі мільйони «клясових ворогів». Тобто я думаю й дивлюся на речі так, як мільйони людей. А як вони думають, про це ви могли б зробити висновок на підставі ваших же підозрінь до тих людей, на підставі обвинувачень, вами пред'явлюваних і обґрунтованих на ваших же підозріннях. Ви думаєте, що всі ті люди ненавидять систему й режим, партію й уряд; розчаровані в революції; вважають правопорядок, збудований на руїнах старого світу миколаївської реакції, за недосконалий, ба, за антинародний; що з усіх ідеалів революції вийшов пшик; що кров, пролита мільйонами, пішла на марне, потоптана й поругана системою нового визиску, соціального й національного поневолення, фразерством, фарисейством, диктатурою меншости; і, нарешті, ви думаєте, що всі ті люди в відчаї хотіли б все знести геть диктатуру меншости, тобто, все зломати, побудувати новий світ, кращий, справедливіший... За такі, мовляв, думки ви посаджали до тюрми всіх — і бувших ветеранів революції, що, обсмалені порохом тієї революції, ще не втратили відчуття, як він пахне, той порох, і як пахнуть ті великі ідеї, за які вони боролися; посаджали й їхніх дітей, що боліють трагедією своїх батьків та з кров'ю успадкували їхні ідеї; і молоде покоління юнаків, що не може примиритися з болотом, де квакають жаби всесоюзного міщанства; і селян, і робітників, і інтелігентів, що сміють дерзати мислити й хотіти, й їхніх родичів, і родичів тих родичів...

— Стоп! — перебив Фрей, зблідши. — Ви здаєте собі справу, що ви говорите?!

— Вповні. Я говорю лише те, що ви закидаєте всім тим, хто сидить за цими мурами.

— А ви здаєте собі справу, що це агітація? — при цьому Фрей глянув на «футболістів».

— Можливо. Цей пункт стоїть в формулі мого обвинувачення.

— Гм... Яке це має, все те, що ви говорили, відношення до вашого кредо?

— Ніякого. Я говорю лише те, в чому ви мене і всіх інших обвинувачуєте. Якщо ви хочете, щоб це було кредо — добре, нехай це буде кредо. Кредо всіх...

— Чого ви розписуєтесь за інших?

— Я не розписуюсь. Я частка всіх тих приречених і говорити в множині — це моє право, таке саме природне, як буде природньою перспектива гнити нам всім укупі й жити своїми соками «чортополох» товариша Вишинського.

— Ну-ну, в вас і язичок!.. Добре. Так яке це має відношення до вашого кредо? Це ваше кредо?

— Повторюю, я висловив лише те, в чому ви обвинувачуєте мільйони. Що ж до мого кредо — то воно вміщається в одну фразу...

— Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного закаблуканими й палкою! Ось це моє кредо.

— ?!

— І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею. Ось це вкупі і є все моє кредо. Це було занадто сміливо. Зайшла мовчанка. Фрей зімкнув брови, й видно було з усього, що він перемагався, аби не затупотіти враз і не закричати. Таке було вражіння. Але він не закричав, навпаки, проговорив тихо, аж занадто тихо й повільно:

- Та-ак. Отже, ви здаєте собі справу, що це жахлива контрреволюція. Та ж за це одно вас треба якнайтяжче покарати. Навіть коли б не було більше нічого, цього одного вистачить, щоб вас засудити на вікивічні.

— Осмілюсь нагадати, що ви давали гарантію. Фрей прикусив губу й одвернувся до вікна. Чи йому дошкулила досить прозора іронія в Андрієвих словах, чи його вразила надзвичайна відвага, з якою було висловлено такі еретичні думки тут, чи сам жахливий зміст тих думок, так убійче-логічно й сміливо викладений, але удавана його байдужість не в силі була прикрити нервовости, що проявлялася в постукуванні носком лівої ноги об підлогу.

— Ну, що ж, — посміхнувся криво Андрій, — цим я дав вам моральне право мене мучити...

— Ніхто тут права від тебе не потребує! Подумаєш! — бовкнув Сергеев.

Не повертаючись, Фрей поставив ще одне запитання:

— Ви сказали, що ваше кредо, то кредо тих всіх, що сидять. Так?

— Так, я сказав, що я дивлюся на речі так, як дивляться всі люди.

— То ніякі люди! То вороги народу!

— Слухайте! Я дійсно можу подумати, що ви не знаєте арифметики. Один — то може бути ворог народу. Два — може бути. Сто — може бути. Тисяча — теж може бути. Але сотні тисяч! Але мільйони!! То вже не вороги народу. То є народ! Народ! Ви розумієте? Чи ви не знаєте математики? То народ!

— Спокійно, спокійно. Тепер я розумію ваше кредо. Гм... (іронічна посмішка). — І я знаю математику. У нас своя математика. Це ви побачите... Ну, що ж. Дякую за одвертість. Повторюю — ми не судимо за погляди, ми судимо за діла... Гм... Думаю, що ваші діла не розходяться з поглядами. Бо ви диявольські послідовні.

Павза. Андрій зідхнув: «Ну, ось вони все знають тепер!»

А Фрей:

— Що ж до народу, то на 200 мільйонів може бути ворогів і кілька мільйонів.

— Та-ак?.. Ну, а як тих мільйонів одного дня виявиться занадто багато? Га? Тоді?..

— Тоді? — Фрей подумав і скривився презирливо: — російська історія знає випадки, коли воля сліпих мільйонів ломалася геть об волю авангарду...

«Ах, російська історія!!? А українська історія знає що інше!» — це Андрій подумав іронічно, а Фрей вів далі з експресією:

— Воля сліпих мільйонів ломалася об волю авангарду, який знав краще, чого тим мільйонам треба. Сьогодні тим авангардом є партія. А авангардом партії...

— О! — Андрій підвів брови, як людина, що нарешті збагнула велику істину, нарешті переконалася в своїй глупоті: — а авангардом партії є ви...

Фрей захопився, що загнався трохи далеко в одвертості, але ствердив:

— Так... І ми не маємо сантиментів.

— Дякую... — прошепотів Андрій, насправді пригноблений такою простотою мишлення й прямолінійністю. Зайшла мовчанка.

— Чи можу я поставити ще одне запитання?.. — промовив Фрей.

— Ваше право.

— Чи ви знали Хвильового?

— Ні!

— Ви занадто швидко відповіли. Ну, добре, скажемо, що ви не знали особисто. А чи ви знали, може, його націоналістичну, сепаратистську теорію про боротьбу двох культур, про азіатський ренесанс з Україною на чолі? Про переродження революції?

«Ага! Ось в цім і весь сук! Російська історія, контра українська історія!»

— Наскільки я розумію, ви одразу назвали кілька теорій Хвильового.

— Ага, значить, ви їх усі знаєте?

— А чому б ні? Так само, як теорію Карла Маркса про пролетарську революцію та теорію Леніна про відмирання держави, як апарату клясового насильства. Здається, розмова б про цю тезу Леніна, про нездійсненність його прогнозів щодо відмирання держави та про викривлення цієї тези, скажемо, в спосіб використання держави пролетаріату проти... пролетаріату, була б тут більше до речі.

— Облишмо Леніна в спокої. Ленін, коли говорив про державу пролетаріату (пролетарську клясову державу!), то він, з одного боку, мав на увазі російський пролетаріат — авангард російського народу, а з другого, — мав саме вас усіх на увазі, тих, проти кого потрібен сильний державний апарат. Робітничий апарат насильства проти...

— Робітників...

— Так, і проти робітників, якщо вони проти диктатури пролетаріату...

— Російського пролетаріату...

— А то якого ж?! Словом — проти всіх, хто проти робітничого авангарду — партії Леніна-Сталіна.

— Але ж витворюється парадокс!

— То лиш так здається. Ніякого парадоксу. Але тут не дискусійний клуб. (Павза). Отже, ми вас не судитимемо за поляди, ми судитимемо за діла.

Після цього Фрей замовк зовсім і вже не брав участі в допиті. Стояв собі, одвернувшись, і вивчав млинове решето в вікні. Мабуть, лічив вічка. Його місце заступив Великін. Він підчас всієї розмови мовчав (лише раз був подав репліку), набрякав злістю, супився й під кінець був червоний, як буряк. Проте він був задоволений. Навіть потер руки, перешіптуючись з Сергєєвим.

Ну-с... — процідив Великін після того, як переконався, що начальник вже розмову скінчив, — політикуємо? Але це добре! Знамените! Що й потребувалось доказати! Так що нам твої погляди ясні, голубе! Вони, правда, були ясні й раніше, але зайве уточнення не шкодить. Одначе ми тебе за погляди судити не будемо, ти ж чув. Ми судитимемо за діла. За діла, браток! Отже — чи не зволите ви, сеньйоре, говорити нарешті? Про діла, про свої діла! Га? Про революцію він міркує, контрреволюціонер!! Ну?!

Мовчанка.

— Про діла, сволоч, ти мушиш говорити! — раптом закричав Велікін і затупотів. — Про діла твої контрреволюційні, про односторонні, про всю твою компанію гадючу!.. Мільйони тут считаєш! Хочби вас тут був мільярд, то й те нас не злякає. Ти знаєш, що таке НКВД? Ото ж. Ти повзатимеш, як пес, і скавулітимеш!! Чуєш?.. Чуєш, як вищать там гади, такі ж, як і ти, по коридору? Ото твої мільйони! Політикуєш? От ти ще заполітикуєш! Нам твої погляди до стелі, до с..., до лямпочки! А от, як ти ті погляди переводив у життя, га? І з ким? Ну!? Ну!?!

Мовчанка. У Велікіна виступив піт на чолі, й він ось-ось готовий був кинутися на жертву, кипів увесь і сатанів. Чи був він фанатик, чи був він садист? І те й друге. Він фанатичний виконавець волі пославшого його, отого керманіча російської історії... Велікін ступнув рвучко два кроки до Андрія, а потім передумав, вернувся до столу і розлився бурхливим потоком найобразливіших епітетів. Він називав Андрія й проституткою, й «паршивою петлюрівською собакою», й шматтям, і падлом, всім, що тільки може вигадати божевільна людська фантазія. Обіцяв його згноїти й запроторити туди, де він до самої смерті не побачить жінки... Лише для означення поняття «жінка» вжив зовсім іншого епітету, назвавши певну частину жіночого тіла. То був водоспад цинізму, похабщини, брутальності, еквілібристика мерзоти, розрахована на те, щоб увігнати жертву в стан психічної депресії, знищити її морально, принизити, розчавити. Все, що вигадав всесвітній, а особливо російський, лайливий геній, було пущено в рух. Це все робилося для того, щоб довести, що людина, якій стільки ллється на голову бруду, нікчемна пилінка, ніщо, комаха, за якою не стоїть і не стане жаден закон і якій нема на що сподіватися.

Фрей стояв, обернений до вікна, й, здається, не реагував ні на що, не чув ніби.

А Андрій чув усе, але теж не реагував на-зовні. Кожне слово віддавалось болючим ударом в самісіньке серце, але він зціпив зуби й мовчав понуро, дивився примруженими очима на Велікіна, на всю компанію, що, позіхаючи, слухала начальникові філіпкі. Тремтів дрібно й чекав.

Втомившись від водоспаду похабщини, вірніше, захлинувшись нею, Велікін люто сплюнув і, поставивши, як крапку, зловісне «Ну?!», замовк. Чекав, давши зрозуміти, що він більше говорити не буде, а від слів перейде до діла.

— Ну?!

Андрієві треба було щось сказати, щось таке, щоб загаяти час, щоб відвести те, що за тим «Ну?» має прийти, але він не знайшовся, що сказати. Відчував, що його огортає жах при згадці про те, що було, й перед тим, що може бути в цім безвихідді, в цім царстві садизму і сваволі. Дивився в вікно, за яким була глупа, чорна ніч, і тоскно думав, хочби вже швидше світало, хочби вже кінчалася ця ніч і його відвели назад до камери, дали перепочити. Адже ж, як прийде ранок, цей допит мусить припинитися, його мусять відвести назад і лишити в спокої до наступної ночі. А там — якось буде... Може, він розіб'є голову об мур... Якось буде. Лише зволікти б те прокляте «ну?» в безкінечність. Але він не знайшовся, що сказати, й тільки знизав плечима.

— Що?! — закричав Велікін і загугнявив глумливо: — А-а, він, бідняжка, не знає, про що йому говорити, забув. Слідчий! — обернувся Велікін до Сергеева, — поясніть

цьому ідіотові, на яку тему він має говорити! Сконкретизуйте йому обвинувачення, щоб він зрозумів, що з ним тут не цяцькаються і не в піжмурки грають, що його погляди нікого не цікавлять, а що слідство розпоряджає іншими конкретними матеріялами про діла, про діла! — на які потрібні конкретні відповіді.

— Так, — розкрив течку Сергеев і почав карбувати: пункт перший статті 54-ї КК УССР — зрада вітчизни. Пункт другий — приналежність до військової контрреволюційної повстанської організації й підготування збройного повстання. Пункт шостий — шпигунство на користь Японії. Пункт восьмий — терор. Пункт десятий — агітація. Пункт одинадцятий — організація, що стоїть в зв'язку з пунктом другим і десятим.

Відкарбувавши, Сергеев закрив течку. Андрій дивився якусь мить, а далі не витримав і засміявся. Він ці пункти вже чув раніше, але тоді вони не справили на нього вражіння, мало що можна написати. Тепер же й тут, проголошені офіційно й авторитетно, вони занадто вражали букетом безглуздя, своїм неспівмірним тягарем — аж шість пунктів! Особливо безглуздим був пункт про шпигунство, та ще й в користь Японії.

— Чого ржеш?! — визвірився Сергеев.

— Нічого, він ще й закукурає, — процідив Великін. — Весело? — гримнув він до Андрія.

— Так... Мені весело, що тут все таки записано не весь карний кодекс, а лише шість пунктів.

— От на ці пункти ти й відповідай. Записано стільки, скільки ти заробив.

— Але ж це безглуздя! — вигукнув Андрій не без нотки відчаю.

— Нічого. Потім будемо бачити, чи безглуздя, чи ні. От як ти на все даси вичерпні відповіді, як виложиш все, що натворив відповідно до цих пунктів, тоді й побачиш, чи безглуздя це. І переконаєшся, що ні.

— Але ж це безглуздя!

— Е, брат, декламацією тут ти не попереш. І ти на всі ці пункти даси такі вичерпні відповіді, що й сам повіриш, що це не безглуздя. Тут ще не було випадку, щоб наші обвинувачення лишалися безглуздя. Ич ти!

Андрієві згадався Карапетьянів Аслан, чесний чистий черевиків, і він відмовився від думки переконувати слідчих. Це справді гупо. Петля затягується, і з неї немає виходу. Так, з неї немає виходу. Що він має робити, як рятуватися? Грати Асланову комедію, відтягати муки й виповнювати безглуздя «правдою» «щиросердних зізнань»? Ні! Сто раз і сто раз ні. Нерви його тремтіли, але він намагався володіти ними. Хотів бути спокійним. Похнюпився і мовчав.

— Всі ці «безглузді» пункти цілком відповідають твоїм поглядам, хіба не так? — уїдливо викарбував Великін.

А дійсно. Коли говорити правду, то ці пункти цілком відповідали його поглядам та тому, про що він не смів говорити й до чого його ніколи не змусять. Але вони відповідали й фікції, яку фабрикують тут! З цим Андрій в душі згодився й почав убачати в цій ідіотичній комедії несамовиту логіку, залізну логіку. Значить, в основі їхня фікція — все це правда?! Далєбі, він до цього має відношення... Крім шпигунства в користь будь-чюю,

бо це противно його гордй і шляхетній натурі, решта ж — може бути... От, скажемо, хіба не поломав би він усім цим барбосам ребра й не повідкручував би голови? І то всім, згори донизу! Так... В диких обвинувачуваннях є залізна логіка. Про це Андрій думав, а тим часом не пускав і пари з уст, сидів мовчки. Велікін починав кричати. Він вимагав зізнань. Вимагав настирливо.

«Може, справді дати йому цю фікцію, всі ті потрібні зізнання»? — подумав Андрій, обливаючись потом, — з двох зол вибірають менше... І хай це все кінчається. Все одно вже».

Але щось стояло на перешкоді, щось, чого він ніколи не перемиг би в собі. Гордість. Шалена гордість, що уперто оберігала його честь, вартувала над утомою й відчаєм, не даючи пуститися берега. Та ще іскра свідомости, що від фікції йде шлях не до фікції й тоді не можна вже з нього звернути, тоді все пропало... І тому Андрій мовчав. Під серцем йому млоїло і він, власне, не слухав уже скаженого крику й погроз, а чекав тортур, відчуваючи, як навіть пальці рук його бралися потом. Він уже не розбирав, що кричав той Велікін. Хай лише кінчає свій безглуздий крик і приступає до діла. Хай уже убивають. Правда, він уже не був певен, що його в наступному нападі не «розколять», — той ідіотичний крик, та вся похабщина забивала памороки, наповнювала серце розпачем, безнадією, апатією відчаю, огидою до всього. А головне, той крик убивав волю, заливаючи її водоспадом мерзости. Світ, що раптом став уміщатися в цій кімнаті, ставав противним.

А Велікін перебірав усі пункти за чергою, домагаючись дізнань. Спершу кричав про шпигунство, але не викликав жадної реакції. Тоді він кричав про збройне повстання — теж не викликав реакції. Про терор — теж безрезультатно. Тоді він перейшов до військової повстанської організації, — він домагався імен людей, він домагався списків знайомих і приятелів, взявши течку до рук і щось там тикаючи пальцем. Андрій почав прислухатись. По кількакратних домаганнях назвати імена «спільників», учасників повстанської військової організації, Андрій категорично заперечив існування організації й приналежність до неї будь-кого.

— Не було! Не було й немає. І ніхто до неї не належить. Ніхто!

— Як то ніхто не належить?

— Так, ніхто!

Павза.

— Ага, ніхто, кажеш? А брати! А твої брати?!

— Що-о?!

Андрія так ніби хто облив варом або жигнув головешкою межі очі. «Он, що! Брати! Він говорить про братів...» Від несподіванки Андрій отетерів і не зрозумів, що й до чого. А потім збагнув, чого вони хочуть. Бач, вони хочуть, щоб він завербував до їхньої фікції своїх братів. Рідних своїх братів! Ловко!

І... дивно, першим відрухом була одчайдушна й божевільна думка:

«Так-так! Завербувати!.. Хай живе провокація! Завербувати! Вони брата віддали на муки, то ж хіба не справедливо буде одміряти їм повною мірою? І нехай узнають...»

Але це лиш на коротку мить, і це така божевільна думка, як блискавка, її враз погасив той «хтось», що стояв на варті його душі: «Стій, дурню, стій!.. Вони тебе не

продали! А якщо б навіть вони тебе й продали, то ти їх не мушиш продати... Стій! І рятуй інших! Од фікції йде шлях до не-фікції... Стій!»

«Брати мої, брати мої!»

— Ні! — визвірився Андрій до Великіна.

— Що ні?

— Ти брешеш! Те, що ти сказав, ти брешеш!

— А-а... — Великін зняв із дубового стільця спинку, що, виявилось, легко здіймалася і вкладалася знову на місце, й наблизився до Андрія: — як ти сказав?! — За Великіним слідом наблизилися «футболісти».

Андрій звівся назустріч і наставився пломеніючими очима усторч:

— Ти брешеш...

Удар ребристою палицею (спинкою з стільця) по обличчю і одночасовий чийсь удар ногою під коліна звалили Андрія на підлогу... І почалася знову та сама історія, що була вже раз. Але з ще більшим осатанінням і ревищем. Слідчі й «футболісти» кричали від газарту й злоби. Андрій кричав від гніву і болю. Тепер удари були болючішими незрівнянно, бо приходилися по вже набитому тілу, по синцях, по напухлих м'язах. З розбитої щоки лилась кров, і Андрієви руки та чужі черевики розмазували її по паркетній підлозі... Андрія качали ногами по кімнаті довго, аж поки він знову не знепритомнів. Тоді відлили водою й посадовили на стілець...

Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. Він закурив і пускав апатично дим в чорноту ночі крізь млинове решето. А як Андрія посадили на стілець, Фрей погасив цигарку в попільничці на столі, перекинувшись при тому кількома словами з Сергеевим і Великіним, і пішов. А виходячи, зупинився біля Андрія на хвилинку й проговорив недбало:

— Ліпше не сваріться з хлопцями, а постарайтесь бути слухняним. І пам'ятайте — ви будете потрібний країні й партії й вас оцінять... якщо ви здастесь... і не бійтесь ніяких перебільшень.

Пішов. Футболісти теж вийшли.

Андрій не зреагував на слова Фрея, сидів, опустивши побиті руки вздовж тіла й звисивши мокру голову на груди, і спазматично схлипував від браку повітря. Лице його було напухле й заялене кров'ю. Брови зведені, щелепи стиснені. Сидів і дивився з-під лоба просто себе... Келих наповнювався до краю, здається, вже до краю... Сили його вичерпалися, а ще ж тільки початок. Ще ж тільки початок! Нерви дзвеніли тоскно, як осінні дроти в степу, і той дзвін свердлов мізок, як біль зубний... Він дивився в вікно, на млинове решето й думав, чи проб'є він його головою, як отак кинеться враз очертом...

В кімнаті лишилися Сергеев і Великін, щось пошепки радилися за столом. Вони не боялися — жертва вже вимотана ґрунтовно і вони вдвох дадуть їй раду на випадок чого. Курили, листали папери, щось міркували. А Андрій дивився в вікно, на млинове решето: чи проб'є він його головою? Його несамовито тягло до вікна, до безодні, що за тим вікном починалася від п'ятого поверху й губилася десь унизу, в темряві. Кинутися в неї сторч головою отак з розгону! І все б... Ні, він не проб'є цього решета головою. Воно прип'яте гаками міцно й не зірветься, а дріт занадто грубий, хоч і видається павутиною...

Ах, яке несамовите бажання, але — нездійсниме. Тут, брат, все передбачене... Андрія огортає тяжка безнадія, він зідхає та все не може відвести од вікна очей... За решетом рожевіє, то надходить світанок. Десь заляпотіли голуби крилами, злітаючи на дах, і заворкотіли. Он вони ходять на рожевому тлі, по самім шпилю і воркочуть. На тюрмі, на тюремнім даху... До кімнати зайшла якась особа.

— Встать! Женщина!.. — гримнув Сергєєв. Слово «женщина» вплинуло магічно, і Андрій звівся. А вже звівшись, роздивився, що та женщина — то була Нечаєва! Ну, та все одно, женщина...

— Сідай, — промовила Нечаєва недбало й, зупинившись напроти, мовчки наставилась очима на нього. Курила папіросу й пускала дим ніздрями. Дивилась, поводила бровою.

«Яка вона була б гарна, якби не була брутальна!» — подумав Андрій і опустил голову. Відчував жіночий погляд на собі. Дивився на її маленькі ноги, взуті в бронзові туфельки, й пекучий, страшенний, непереможний сором почав навалюватися на все його ество. От він сидить перед цією жінкою побитий, як останній пес, він — мужчина, такий гордий і такий самовпевнений колись. «Хочби хоч вона не почала лаятись брутально, бо тоді келих буде переповнено і він не певен, що не розридається від безмежної нудьги, від безпросвітнього відчаю. Женщина!.. Прообраз сестри, прообраз матері...»

Нечаєва не лаялась. Вона стояла й дивилась мовчки. Андрій оглянув її ноги, оглянув її опуклий бюст, перевів погляд на обличчя, стомлене, з синіми колами під очима, й зустрівся з її поглядом. Нечаєва криво посміхнулася кутиком нафарбованих уст:

— Старий знайомий... — промовила мляво й трохи насмішкувато й одішла до столу.

— Знайомий, чорт би його побрав! — буркнув Сергєєв.

Нечаєва повела самою бровою, ніби запитавшись: «А то ж чого?»

— Б'ється, гад.

Цей дотеп, розрахований на ефект, ніякого, одначе, ефекту не викликав, Нечаєва скривилась:

— Ви все таки недотепний, Серж. Я бачу щось інше... — і, не докінчивши фрази, дивилась з-під лоба на Андрія. Невідомо, що думала ця вогненногрива, стомлена фурія, чого від неї можна було сподіватися, — Андрієві хотілося, щоб вона взагалі мовчала, а ще краще, щоб пішла геть, і хай би лишилась ілюзія, що це була все таки жінка і що вона мала, може, щось в серці від жінки...

— Може, ви маєте якесь прохання, Чумак? — запитала раптом Нечаєва. Здивованому Андрієві здалося, що в тім голосі забриніла нотка підступу. Мовчав, не знаючи, що відповісти.

— Може, ви маєте якесь прохання? — повторила Нечаєва запитання. Вона питала так, як питають людину перед стратою.

Ні, в тім голосі не було підступства. Такий собі байдужий, стомлений голос жінки, що має якесь право на примху тут.

— Так, я маю прохання, — відповів Андрій.

— Будь ласка.

Андрій промовчав якусь мить, вдивляючись в її обличчя, а тоді запитав:

— Ви маєте матір?

Від несподіванки Нечаєва насупилась:

— Що за дурне запитання!

Обидва чоловіки посміхнулись іронічно.

— Ну, припустім, маю... — відповіла Нечаєва.

— Добре, — промовив Андрій тихо. — Я маю одне прохання... Я прошу вас іменем вашої матері... дозволити мені написати листа.

— До кого?

— До матері...

Нечаєва підвела брови з мовчазним здивуванням, «до моєї матері?!», а чоловіки засміялись.

— До своєї матері, — пояснив Андрій.

— А-а...

Зайшла павза. Нечаєва, насупившись, тарабанила пальцями по столу. Чоловіки з іронічними мінами чекали якогось вибрику, якогось надзвичайного ефекту. Андрій теж сподівався на феєрверк лайки, яку вже чув з цих, так гарно окреслених уст, і вже каявся, що піддався на спокусу. Нечаєва постояла, потарабанила пальцями по столу і несподівано промовила:

— Добре. — Взяла аркушик паперу, олівець і якусь течку зі столу й підійшла до Андрія: — Натє, пиштьє. Тільки коротко.

Андрій взяв тремтячими руками течку — «Лист до матері! Він зараз напише лист до матері!» — й помалу великими літерами написав на аркушику кілька слів. А тоді повернув течку, олівець і аркуш паперу Нечаєвій. Він написав: .

— «Живий, здоровий. Скоро вернусь. Цілую», — і підпис.

Нечаєва прочитала листа, постояла, примружилась і чомусь закусила губу. А тоді підійшла до столу й поклала листа перед Сергєєвим, а поклавши, дивилася збоку на Сергєєва пильно і в той же час непомітно, закурюючи цигарку.

Сергєєв прочитав, якось гупо підвів брови й поклав лист під прєспап'є.

Тоді Андрій згадав, що він не написав адреси. І тут же блискавична думка — «Це добре, що ти не написав адреси, матимеш змогу перевірити, чи вона всерйоз згодна переслати листа, чи це лиш жарт. Якщо похопитьса сама й зверне увагу на брак адреси, значить...

— Мда-а... — протігла Нечаєва, думаючи про щось інше. — Але ви не написали адреси. Яка адреса вашої матері?

Андрій сказав і зрадів: «Підє, значить, підє!»

Нечаєва взяла листа з-під прєспап'є й на нїм дописала адресу. І поклала його на столі. Сергєєв взяв аркушика й знову поклав його під прєспап'є.

Андрієва віра в те, що лист підє, захиталася, спостерігаючи, як лист мандрує з-під прєспап'є під прєспап'є. Виходить, що він підпорядкований двом волям тут, жіночій і

мужській. І від того, яка з них візьме гору в цім змаганні, залежатиме його участь. До того ж, хвилива примха жінки, що прокинулася в фурії, є лише хвилива примха.

До кімнати увійшла ще одна жінка. Повторилась процедура, що й перед тим: «Встать! Женщина!»

Це була інша жінка. Андрій цієї не знав. Років тридцяти, груба, хтива, з надзвичайним бюстом і дорідними стегнами, що ходили хвилями, буйно нафарбована. Вона зупинилася перед Андрієм, взявшись руками в боки й курячи цигарку, й досить хижо, безсоромно й зухвало оглядала його. Ніби прицінюючись до бика й вивчаючи його на предмет племінної здатності. По оглядинах зробила досить похабну заувагу, взявши за об'єкт дотепу Андрієві подерті й закривавлені штани, тим викликавши сміх мужчин.

По цій реплиці Андрій її впізнав. Це ж про неї він стільки чув у камері, її ім'я згадувалося завжди в парі з ім'ям Нечаєвої, як ім'я другої знаменитої жінки в НКВД. А знаменита вона була ніби тим, що, ведучи слідство при допомозі мужчин, завжди потішалася над статевими органами своїх жертв. Вона біла дошкою по певних місцях, притискала їх каблучком, а то й дверима, заголювалася й сідала безпомічній жертві на обличчя й взагалі виробляла несвітські речі. Об'єктом її «слідства» здебільшого були вірмени, її ж жертвою був і Ягельський ніби. Після моторошних кривавих сцен розпалена ця самиця улаштовувала з слідчими оргії в тих же кімнатах з закривавленою підлогою після того, як жертву витягали геть. І називалася вона «товаришка Клава». Так, ось Сергєєв назвав її цим іменем. І була вона ніби морфіністка. В кожному разі це була жінка сексуально збочена, щоб це збагнути не треба бути аж таким пильним. Очі й уста її були достатньо красномовними. Ті очі й уста, надміру живі стегна, опуклі груди й рожеві, перенаснажені кров'ю щоки оформляли собою не що інше, як бальон колосальної сексуальної енергії.

Бальон постояв, погойдався над Андрієм.

— Так оце такий він, Чумак!?! Пхе... — - далі йшли віртуозні епітети, добрані на окремий штиб, на сексуальний штиб. Такі епітети могла добрати лише до краю розпутна жінка, керована тим самим безсмертним російським лайливим генієм. Посправлявшись в красномовстві, «товаришка Клава» пішла до столу. І так само, як і перше, взявшись в боки, дивилася звідки на Андрія, але вже мовчала. Обертала щось в своїй голові, під модно накрученими кучерями — щось придумувала. Вишкірила два разки сніжно-білих зубів:

— Слухай, Серж! Дай мені його, я з ним побавлюсь!

— Е, ні, з цим ти не побавишся. Цей тебе, Клавачко, роздавить.

— Овва! А ось дай... Поклич лишень трохи хлопців.

— Е, ні. Цей диявол знайде спосіб зробити так, щоб твої прекрасні зубки не сяяли так гарно і не брали хлопців так ніжно... (регіт) — Хіба що потім, як ми його уходимо.

— Ну добре, — згодилась Клава, роздимаючи ніздрі. Замовкла й нахилилась до Нечаєвої, прикурюючи нову цигарку. Нечаєва повела оком на преспап'є, рекомендуючи тим поглядом Клаві подивитись. Щось було в тій Нечаєвій дивне сьогодні, — вона бавилась в психологію чи що.

Клава схопила папірець, прочитала його й зайшлася божевільним реготом.

— Ха-ха-ха!.. Ич ти! Сісі захотів... Синок мамин!.. Почекай, я біля тебе походжу, й ти перестанеш взагалі чогось хотіти.

Ці слова, а особливо те, що вона взяла в свої руки й прочитала його листа, стрясли Андрієм, але він стримався, дивився на Нечаєву. Нечаєва нахмурилась і відібрала папірець, нічого не сказала, позіхнула байдуже й поклала папірець до кишені. Та Сергєєв простіг до неї руку з мовчазною вимогою повернути листа йому. Нечаєва постояла, докурила цигарку, роздушила недокурк, а тоді поклала листа в простягнену руку й, потягнувшись стомлено та промовивши: «А-а, ну вас к чорту!» — пішла геть. Засміялась і... обклала Андрія п'ятиповерховою лайкою. Клава побігла слідом, вихнувши біля Андрія спідницею.

Хвилева жіноча примха спасувала перед залізним таємним законом цієї установи. А чи то була просто комедія? Хто-зна. Таким чином доля листа була вирішена лежати йому під преспап'є і в кращому випадку бути об'єктом глуму. Андрій розкаювався в душі, що написав тих кілька слів своїй матері, що відкрив перед цими людьми найінтимніший куток свого серця. Але що ж...

За решетом розвиднилось — там уже був ранок, і Андрій думав над тим, що його нарешті ось-ось уже звільнять і відведуть до камери. Чекав цієї хвилини жадібно. Вій нічого так не хотів, як сну і забуття. Пірнути в сон, забутись, не знати нічого, не бачити, а там усе хай, як знає.. За ґратами пломеніло небо, десь сонце мечами розганяло темряву, розганяло нічні примари й всі жахи, тоненькими рисками золота обводило ряботиння хмарок. Ранок... Та встав Великін, опустив важку штору і закрив нею ранок. Ранок лишився десь там, за шторою, за млиновим решетом, а до кімнати повернулася ніч. Ніч з усіма її моторошними атрибутами... Надія в Андрієвому серці погасла так, як І погасла ранкова зоря у вікні. І він зідхнув тоскно.

— Ну-с, — промовив Великін, обірвавши спокій і тишу, що панувала такий, здавалось, довгий і разом з тим такий короткий час. Обірвав її грубо, звертаючись до Андрія: — Ну-с, і що ж ти нам скажеш?! Чого мовчиш?.. Чого ти ждеш? Ждеш своїх мільйонів? Чи ждеш скидки за те, що ти такий пролетарський?

Мовчанка.

— Галло! Ти будеш говорити?! Мовчанка.

— Ти, сволоч, будеш говорити чи ні?!!

Мовчанка. Тут втрутився Сергєєв, він взяв з-під преспап'є Андрієвого листа, потримав його перед очима, обернув кілька разів і звернувся до Андрія:

— Гм, да... Ти, я бачу, любиш свою матір. Це добре... Так от, я твій лист перешлю їй, але... Але як я можу тобі зробити ласку, коли ти такий затятий і злісний ворог, га?! От сам мучишся і нас мучиш, і на якого чорта! Ну от подумай сам, на якого чорта це похоже?... Ломаєшся, як невинна дівочка... Ліпше давай домовимось, як личить мужчинам, — кінчим комедію, і я для тебе зроблю все, що ти хочеш. Га? От, скажимо, візьму й перешлю цього листа... А хочеш — зроблю побачення... Ну, що ти на це скажеш? Ти чув, що говорив начальник групи?

Андрій облизав шерхлі губи, подивився пломеніючими очима на руку Сергєєва, що тримала листа, подивився тим самим поглядом на Сергєєва й прошепотів:

— Не треба... Дайте мені... того листа.

Обличчя Сергєєва перекосилось.

— Ич ти!.. Значить, ти зрікаєшся своєї матері?.. Навіть матері!? Такий гад затятий! Добре! — він кинув листа на стіл і натиснув гудзика від електричного дзвінка.

До кімнати увійшов якийсь заспаний здоровило в прим'ятій уніформі оперативника. Велікін взяв ребристу спинку стільця в руку й підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій звівся. Сергєєв увімкнув лампу, що досі не горіла, на бічній стіні. Лямпя засяяла сліпучим білим світлом,

— Два кроки наперед! — скомандував Велікін, відкинувши геть ногою стілець й показуючи палицею в напрямку лампи.

Здоровенний оперативний підштовхнув Андрія, що завагався а чи не міг переставити побитих ніг, і Андрій опинився кроків за два від сліпучої лампи.

— Галло! — крикнув Велікін в самісіньке обличчя. — Ти довго думав і не надумав нічого. Так от подумай ще трохи. Ти будеш стояти, дивитися на цю лампу і думати, і ніхто тобі не буде заважати. Будеш думати... Будеш думати про те, про що тебе питали тут, а ти не хотів говорити. Особливо про останнє. Про останнє! Пам'ятаєш? Ти сказав, що я брешу. Так от ти будеш дивитися й переконаєшся, що я не брешу, — ти підтвердиш. Ти будеш стояти, як стовп, і дивитися, як идол, на цю лампу доти, доки не побачиш в ній, що то не брехня, а правда, і тоді покличеш мене, і вибачишся, і скажеш — «правда». Зрозумів? Не «брехня!», а «правда!» Або... Або обернешся в стовп, станеш ідіотом... Або-або. Ну, й всю решту підтвердиш, даси конкретні імена, дати, факти, людей, все, як належить. Ясно? І підпишеш протокол. Та дивись, щоб все було складно!... А тепер — дивися на лампу!!

Андрій глянув на лампу й інстинктивно закрив очі рукою від болючого сяйва. Враз скажений біль в плечіх підкинув його на місці, — то Велікін з усього маху вдарив його ребристою палицею. Андрій шарпнувся, але в ту ж мить опинився на підлозі: здоровенний оперативник збив його з ніг, а тоді взяв лежачого за груди й тричі вдарив головою та спиною об підлогу, аж Андрієві видалося, що всередині щось урвалось, а мізок зрушив з місця. Потім оперативник звів Андрія на ноги й поставив лицем до лампи.

— Та-ак, — протіг Велікін, як тресор, — отак кожного разу, як тільки ти спробуєш уникати ось цього «світла правди», тебе битимуть башкою об паркет, аж поки тобі в ній не поодскакують клепки, а в грудях не повідпадають печінки, але ти ще житимеш, житимеш ще й ще і, вже ідіотом ставши, ти таки нарешті розкажеш і підтвердиш усю правду. Все, що від тебе потрібне. Ну-с, дивіться, містер, на лямпочку-с!..

Андрій зрозумів з нудьгою, що опір ні до чого, що сили його тануть і йому треба вибирати — або бути скаліченим і геть розчавленим швидко, або бути сліпим, але ще змагатися... При чому в останньому випадку ще лишалося одне невідоме — можливе щастя видряпатися з цієї прірви. Надія особливо живуча в тих, що загигають. Головне ж: він подумав про братів та про вимогу Велікіна... Від самої згадки про запропоноване

позорище — позорище зради задля власного спасіння — в ньому все затіпалось і заклекотіло й він з викликом підняв лице назустріч лямпі: — «На! Сліпи!.. Сліпи!»

Вимучений, безсилий, весь мокрий від поту, він упаявся очима в болuche сяйво, намагаючись перемогти його своїм ненавидящим зором в прямому герці і... ломаючи той свій зір. З жахом відчував, що це світло може закінчитися для нього вічною тьмою. Хвилево «відступив» — мружився, намагався обернути свій зір всередину, не бачити лямпи — дивитись і не бачити — забути за неї, але нічого з того не виходило. Тоді він витріщився з одчаєм, як тільки міг, на прокляту лямпу, як на свого найлютішого ворога:

«Сліпи!..Сліпи!!»

Стояв, похитуючись.

— Та-ак, — сказав Велікін. — Отак і стій. І думай. Думай!.. І пам'ятай, що від тебе залежатиме це скоротити. Біля тебе стоятиме ось цей архангел, і ти тоді йому скажеш «годі!» — і попросиш паперу... Пойняв?

Андрій не слухав. До свідомости дійшли тільки слова Сергєєва, сказані зі смішком:

— А листа твого я, може, ще й пошлю... Адьє!

На відході Велікін ще сказав кілька слів оперативникові тоном наказу, які теж дійшли до Андрієвої свідомости, може, саме тому, що були адресовані не до нього:

— З місця не давати сходити, стежити пильно, бити нещадно, води не давати, спати теж, заплющатись теж, як упаде — ставити знову й пришпорювати, як треба буде поломати кості — дозволяю.

Після тих слів Велікін і Сергєєв вийшли.

— Чув? — спитав оперативник хрипким, пропитим голосом.

Андрій не відповів.

Оперативник сів насупроти Андрія на стільці, взяв у руки ребристу палицю, якою орудував Велікін перед тим, поставив її на коліна, сперся на неї руками, а на руки підборіддям і так застиг, дивлячись тупо на свою жертву,

Настала мертва тиша.

Почався іспит, тягар, муку й ганьбу якого може збагнути до краю лише той, хто його переніс.

Мертва тиша. В Андрієвімі мізку крутиться болучий вир думок, обертаючи сліпуче сяйво в веремію кольорів, — він дивиться на сяйво і навіть не намагається вже відводити очей. Не від страху, не наказ Велікіна виконуючи, а від іншого... Він дивився, власне, не на лямпу, а в болучу веремію власної душі, в хаос, що розсаджував йому черепну покришку. То був болучий хаос — почуття радості й якоїсь сонцесяйної надії, і тут же почуття, жакливого розпачу, й туги, й несамовитої люті, і почуття непевності в собі, від якої холоне кров і наростає жах і тривога, і знову почуття радості, і знову відчай і нудьга смертельна...

Радість і надія від думки, що, якщо слідчі говорять про приналежність братів (його братів!) до контрреволюційної організації, разом з ним, значить... Значить, не вони його зрадили!! Значить, вони не зрадили!! Ні!!

Туга й відчай — що, якщо слідчі натякають на достатні матеріяли від «авторитетних, дуже авторитетних людей», значить... Брати його зрадили, а слідчі тепер

його тільки провокують, перевіряють, чи він знає, про яких «людей» мова... А вони зрадили! Таки зрадили!..

Потім приходив розпач:

Слідчі хотять убити двох зайців — перший: брати зрадили брата і слідчі використовують їх проти нього, проти Андрія; другий: вони хотять використати Андрія для того, щоб він завербував тепер своїх братів і таким чином коло замкнеться — вони вестимуть військову контрреволюційну організацію. Та яку організацію! І дістануть ордени... Вони числять на злобу в серці найменшого брата та на жаль до своїх старших братів і на те, що він так легко помститься на них... Брати ніби й прислужились слідчим, але в цих останніх своя логіка — якщо найменший брат контрреволюціонер і має таке кредо, то яка ж гарантія, що старші не того ж поля?.. А головне — «ліпше поломати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного» та «в ССРСР людей вистачить», щоб слідчим робити а кар'єру... І от їм потрібне його зізнання, як підстава, і тих братів забрати. Цебто — він мусить їх завербувати... Від цього брав розпач. І від цього ж огортала нудьга смертельна.

Та він же тримається на волосині і може не витримати! Може зломитися! І тоді... Тоді досить йому сказати «так» - і брати його, яким він усе прощає в ім'я своєї власної віри в них, вже не гулятимуть на волі... Тоді вже не допоможуть їм ніякі їхні ані чини, ані ордени, ані минуле, ані добра батьківська слава... А волосинка така тоненька, що на неї вже не можна покластися, навіть Андрієві! Він це з тугою відчуває й обливається потом. Обірветься та волосинка його розшарпаної волі, і він полетить у безодню. В безодню позорища, після якого вже не можна жити на цім світі...

І знову надія й шалена радість, що брати його не зрадили... І готовність все, геть все витерпіти...

І знову відчай... І знову розпач...

Який тяжкий і страшний келих йому піднесли! Тоді зринало обличчя його заплаканої, непритомної матері, й йому видавалося, що його ноги підгинаються і він стає на коліна, він заламує руки і невисловлена ніколи розпачлива молитва несамовито видирається йому з горла, наперекір глуздові, наперекір свідомості, проривається з невідомих глибин, як колись у дитинстві... Молитва про те, щоб його минуло найстрашніше... А найстрашнішим є безмежне падіння і морок вічного позорища, загин того, на чому трималося його серце й від чого світ завжди був ясний... Тоді прийде темрява й душу вкриє проказа — проказа презирства до самого себе, незнищима, непоправна, безвихідна... Йому хотілося кричати, благаючи невідомо кого... Матір! Свою матір!.. Очі застигло сльозами й світло меркло...

Але то йому лише так здавалося, що він опустився на коліна. Ні, він стояв, як стовп, заціпенів, і жадна сльозинка не зрошувала його очей. Сльози висохли, наче їх випекло вогнем скаженої лампи, а чи тим вогнем, що клекотав поза всім у душі. Похитувався від утоми. На мить опускав тяжкі повіки, й тоді, голова йшла обертом від вогненної веремії під припухлими повіками й від безмежного тягару, що гнув ту голову до низу й валив тіло геть. Ноги тремтіли й підгиналися. Але він стояв... Розплющав очі, й дивився на лампу, й думав все те ж, все те ж.

Іноді йому починало здаватися, що лампа — то не лампа а вогненний місяць із своєю страшною емблемою...

Іноді в сяйві починали звучати акорди роаялю... То гуло в голові, тоскно дзвеніло в вухах...

Помалу все почало мішатися в суцільний кошмар, в маячіння... Голова так горіла, що здавалося, вона ось-ось розірветься, як казан, розсаджений парою. Вже не міг думати бодай приблизно логічно. Душу обступало відчуття божевілля... Якийсь відтинок часу жив уже життям божевільного — відчував себе ним, зовсім чітко і виразно... Все! На всьому крапка. Так скінчилась його свідомість... життя... все...

Тягар утоми ставав такий нестерпний, а хаос у голові такий болючий, що приходило пекельне бажання, щоб хтось ту голову розбив уже і вирятував з того болю...

Рештками душевної сили фіксував одну думку розпачливо: «не здатись». Це про братів... Решта — може бути. Не може бути лише головного... Це про братів...

Час застиг. Час обернувся в суцільну, нерухому, безмежну втому...

Потім він опинився на підлозі, втративши рівновагу й зсунувшись якимсь чином. Ноги бо самі собою підкосились... Але страшний струс — якась могутня сила вдаряє ним об паркет і знову ставить на ноги.

І він знову стоїть... Від струсу й болю на мить повертається його воля, і він стоїть... Нічого не чує, нічого не бачить... Стоїть. З одним лише бажанням — не впасти... І знову зсувається на підлогу. Знову струс...

Так повторюється багато разів...

Уста посняділи, губи пересмагли й порепались від внутрішнього вогню, від пекельної спраги. Гордість зломилася ніби, лишилась твариняча спрага.

— «Води»...

Здоровенний оперативник байдуже наливає шклянку води й підносить до уст, а коли Андрій витягає жадібно губи, щоб схопити вінця шклянки, оперативник відводить руку й з силою виливає воду йому в обличчя, в жадібно розплющені очі... І за те спасибі! Вода сліпить, забиваючи сяйво і розриваючись всіма кольорами веселки, стікає по обличчю, по грудях... Опритомнівши, Андрій блідо посміхається і стоїть рівніше. І знов думає про те ж, фіксує ту саму думку... Поки не паморочиться голова й він не втрачає рівноваги... Оперативник вовтузиться з ним, як з лантухом піску, уперто ставить його на місце.

— Ну, — каже оперативник хрипким басом, — може ти вже б писав, га?

Андрій криво посміхається, не розуміючи, чого той нього хоче. Оперативник бере його за плече, стискає з усієї сили й питає-кричить в лице:

— Дурак!! Зійдеш з ума!... Може, ти будеш писати, га?

Андрій хоче прийняти руку з плеча, бо вона така тяжуча, а оперативникові здається, що він хоче битись, — кулаком в груди він валяє Андрія з ніг, а потім бере за петельки й знову ставить.

Це було останній раз. Далі Андрієва сила не витримала вже ні світла, ані стояння, ані товчення головою й спиною об підлогу, — коли він звалився знову, то оперативник вже не міг ніяк поставити його на місце. Даремно вовтузився над ним, даремно

повторював свій номер биття об підлогу — ефекту ніякого. Поза тим биттям об підлогу, оперативник не мав інших засобів приводити жертву до пам'яті й до послуху, це було, здається, єдине його амплуа...

III

Опритомнів Андрій на стільці. Невідомо, як довго це він сидів. Йому здавалося, що він міцно і довго спав і щось йому снилося, Лише не міг згадати, що саме. Розплющив очі від настирливих дотиків...

Оперативника ніякого вже не було. Лямпи теж. Штора відсунена й у вікно вдирається денне світло, а в тім світлі плавають сизі хмарки й сизі тонюнькі смужки тютюнового диму. Напроти стоїть Сергеев і торкає його лінійкою, сам свіжий, бадьорий, іронічно усміхнений.

— Виспався?.. Бач, який чемний був оперативник! Він, сукин син, не виконав наказу, він мусів поломати тобі кості... Ну, здоров!

Андрій відчуває, що його кості такі поломані.. Але то лише так здається — він ворухить рукою й ногою і не без втіхи констатує, що його кості цілі, покищо ще цілі, лише біль у всьому тілі несамовитий, тяжкий, ліньки ворухнути найменшим м'язком. Очі горять, мов насипані приском, і болять, голова гуде. Тоді з жахом озирається: «Чи не натворив він чогось у безпам'ятстві на свою погібіль?! Чи не підписав він якогось папірця?! Недарма ж цей Сергеев такий веселий!»... Ні, здається, він нічого не підписав, нічого не наговорив у безпам'ятстві.

Мовчиш?! — іронічно питає-констатує Сергеев, і від того в Андрія вливається спокій — спокій і радість переможця, покищо переможця! — «Ні, він нічого не підписав... Він нічого не натворив і нічого не підписав!» На запитання він нічого не відповідає, лише дивиться маніякальним поглядом на такого свіжого, такого усміхненого, іронічного Сергеева. Безодня зненависти й презирства готова вирватися з нього шаленим потоком, але для того бракує сили — він примружує очі й мовчить. Голова його лежить на спинці стільця, руки спущені, ноги простягнені, одежа вся на ньому мокра від поту й води, все тіло його свербить, але він так хотів би сидіти безкінечно і щоб ніхто йому не заважав. І, може, така люта зненависть до Сергеева тільки за те, що він обірвав його сонне марення, перешкодив, а тепер докучає, як противна муха. Ні, зненависть за те, що той прийшов знову по його совість, по його душу, і хвилева перемога ставала ефемерною, серце болісне стискалося, наливалося тупим відчаєм: «Ще не кінець... Ще не кінець!»

— Ну, і що ж ти надумав? — питається хтось інший. То Велікін. Він стоїть он збоку і курить папіросу. Першу хвилину Андрій його не зауважив. А зауваживши, відчув, як від цієї постаті повіяло на нього безнадією. Ця людина була немилосердна й залізна в своїй жорстокості.

— І що ж ти надумав?

Андрій намагався уловити в тому голосі бодай якусь нотку зміни в свою користь (така наївна, дурна думка!) Нічого. Ділове й спокійне запитання було гірше за крик і переконувало в стабільності взятого курсу супроти нього. Ці люди роблять своє діло

фундаментально. Вони на всі попередні допити дивляться, як на прелюдію лише. Безперечно.

— Їсти хочеш? — питає Сергеев.

Андрій мовчить. Він не знає, чи він хоче їсти. Ні, він не хоче їсти. Він хоче пити. Пекельна спрага палить його знутри, але він мовчить, лише облизує шерхлі губи.

Велікін з Сергеевим щось поговорили й Велікін пішов собі. Лишився сам Сергеев. Він натис гудзика від сигналізації на столі й занурився в папери. Сергеев писав якусь записку. По хвилі прийшов якийсь оперативник. Андрій подумав, що це прийшли нарешті забирати його до камери, і в душі зрадив. Але оперативник мовчки взяв записку й пішов собі, проведений Андрієвим чекаючим поглядом. Слідчий уловив той погляд, видно, добре набив руку на психології своїх жертв:

— Що? Хочеш до камери?.. Почекай, брат. Ти не підеш до камери звідси доти, доки ми з тобою до чогось не дог воримось, ажи?

Андрій мовчить тупо.

— З'їдотів? Удаєш нещасного, не сповна розуму?.. Не придурюйся, брат. Ми це все бачили... До твого ідіотизму ще далеко, але ти таки зідіотієш, напевно, за це я тобі ручусь... А покищо ти не вмреш, я теж ручусь, і не здохнеш з голоду, не втічеш...

До кімнати увійшов оперативник і приніс півпайки хліба й кухлик якоїсь рідини. Все те тикнув Андрієві в руки. Андрій машинально взяв. У кухлику був чай. Свідомість і інстинкт роздвоїлись. Горда свідомість веліла кинути те все на підлогу, але інстинкт жадібно притяг кухлика до уст. Андрій випив теплий солодкий чай, аж задихнувся від жадоби. І зразу ж зненавидів себе за слабодухість, сам собі став противним, нікчемним. Тримав порожній кухлик і хліб у руці й мляво думав над тим, що він вже обернувся в драну гальошу. «От би взяти цей кухлик і!..» Він глянув на Сергеева і на його іронічну посмішку — «і що ж буде?» Але тут же друга думка, зовсім протилежна, уперта, твереза: і «Ти мусиш, мусиш, мусиш їсти! Ти мусиш кріпити сили, значить мусиш їсти... щоб витримати!» Кухлика відібрав оперативник, а хліб Андрій почав кришити, намагаючись його жувати, проковтнути...

— Їж, їж, — промовив Сергеев іронічно. - — Набирайся сили...

Андрій опустил руку з хлібом і опустил голову на груди. Намагався уявити себе, як це він сидить перед Сергеевим і жадібно, по-шакалячому жує хліб... От сидить і жує хліб... Безвольний, розчавлений, не здібний зігнорувати все і гордо вмрети, згаснути... Д і р к а в і д б у б л и к а! Так скоро!...

Пальці розтулились й хліб упав на підлогу. Зразу ж похопився — «Треба їсти!..», але не поворухнувся й не став підіймати. «Що йому робити? Що робити?!»

— - Гм... — мугикнув Сергеев. — Це ти вирішив уже говорити? Твоя правда, хліб раніше треба заробити... Треба раніше говорити... Треба розкаятися, щоб той хліб народний жерти... Ну-с, я слухаю!...

Андрій мовчав. До горла підіймався клубок... Не сліз, ні, клубок сліпого розпачу, безсилового гніву, протесту, безтямного, тосчного бажання уникнути всього. «Що ж робити?»

— Ну?! — повторив Сергеев. Знову й знову: - — «Ну?» і по павзі: — «Ну?..»

Андрій мовчав, лише водив кадиком. Мовчав і мобілізував рештки сил, щоб триматися бодай приблизно гідно.

Увійшов знову оперативник. Сергеев посадив його біля столу, а сам взяв лінійку і підійшов до Андрія. То була проста, звичайна дерев'яна лінійка, сантиметрів сорок завдовжки. Сергеев тримав її в руках, злегка згинаючи, ніби збирався оце креслити щось за її допомогою, і мирно посміхався:

— Що ж це ти, так вже розкис, що й сидіти не вмієш по формі? — Сядь, як належить! Руки на коліна, клешні підбери, так (поправив Андрієві ноги своїм черевиком). А ще Чумак! Чого це ти так розкис? Пхе...

Потім Сергеев став злегенька стукати лінійкою по плечі — - той самий частий дотик, що розбудив був Андрія, — стукав ребром лінійки по плечі, по одному, потім по другому й говорив, іронічно посміхаючись:

— Не бійся, це тільки лінієчка, а то ще ти скажеш, що я тебе бив. Чого доброго, поскаржишся прокуророві (глузлива іронія чи то з Андрія, чи то з поняття «прокурор» і «поскаржитись прокуророві»). Це я, щоб ти не спав, а все думав, думав і говорив нарешті. А то ще скажеш, що я тебе бив... Б'ю я тебе, скажи? Ні!.. Авжеж ні!.. Ха-ха!.. Ну, й що ти там в голові обертаєш? Чи скоро вже ти заговориш? Набридло, брат, чекати... Але в нас часу досить... О, в нас часу досить!.. І терпіння досить... Чи вистачить його в тебе... Може б, ти хотів написати заяву до прокурора, га?.. Я тобі можу дати паперу, справді...

Андрій згадав про харківського прокурора Брона, про якого ходили легенди помежи арештантами, — Брон сидів у в'язниці вже два роки, йому поломали руки й ноги, його носили на допити на носилках і не могли дати ради — такий упертий, і так жорстоко з ним поводитись ось такі хлопчачки, за те, що смів мати свою волю й свої погляди і що був обвинувачений в опозиції до партії й уряду... Згадав — і на пропозицію Сергеева не відповів нічого... Здається, на цих хлопців авторитет прокурорів не розповсюджений, тому й така іронія... Ні, він не буде писати заяв до прокурора... Згадав іще, як на одному відомому трибуналі прокурор, убезпечуючи себе, вимагав там, де треба дати лише три роки, дати десять років, а оборонець, замість захищати, перевершив навіть прокурора, вимагаючи розстрілу! Це стало анекдотом серед в'язнів. Так виглядить законність і правосуддя. Ні, він не буде писати заяви до прокурора. Кому й про що, й для чого?

А Сергеев говорив мирно різні слова з іронічним смішком, говорив безкінечно і стукав лінієчкою то по одному, то по другому плечі. Це тяглося годину, дві, три. Андрій дивувався його терпінню й дивувався безглузду його поведінки. Він стукає лінієчкою, ніби зумисне демонструє таку безобидну забавку порівняно з тим, що було вчора і що було вночі... Чи це було вчора? чи це було вночі. Андрієві здавалося, що це почалося вже давно й триває вічність — ті брутальні крики, знущання, біль і утома; таке переконання в усьому його тілі, доведеному до крайньої, здавалось, межі вичерпання, напухлого, охопленому тоскним, тупим болем. А тепер він січе лінієчкою по плечі, карбуючи нею свої слова. Здається, він для того й стукає нею, щоб Андрій чув кожне його слово, щоб не дрімав. І видавався цей веселий Сергеев хлопчиком, що хоче побавитись або переконати, що те, що було, то був лихий сон, брехня, вигадка. Лише коли лінієчка вдаряла в кістку або в ключицю, було трішки боляче, але видно було, що Сергеев кістки обминає зумисне,

влучаючи весь час в м'якоть, пильнуючи, щоб не зробити боляче. Стукає й все, говорить, говорить... Говорить про листа... Говорить про те, що Андрій із своїми здібностями, із своїми знаннями й непересічною волею міг би бути корисним для країни й партії що його належно оцінять, адже ж він пам'ятає слова начальника групи Фрея? Говорить про те, що Андрій молодий і йому треба жити, працювати, любити... Адже ж він має якусь дівчину?.. Чи він пригадує свою дівчину? Чи він пригадує, як ніжно пахне дівоче волосся, як пружно тремтять дівочі перса, руки, ноги під натиском пальців?.. Чи він пригадує, як звучить дівочий голос?.. І цьому всьому пропадати, га? Цього зректися по-дурному?..

Це ставало нестерпним, такі слова, і Андрій за ними не чув дотиків лінійки, під серцем млоіло й він хотів закричати, щоб Сергеев перестав, не лінієчкою стукати, ні, а стукати його по голові такими своїми словами. Сергеев, помітивши вплив своїх слів, не переставав, посміхався іронічно й вів своєї... Говорив про щастя любити й бути любленим. І що проти цього варте все інше на світі, ти скажи!? На якого чорта треба мати ще якісь амбіції? Якісь ідіотичні ідеї, й примхи, й ослячу упертість? Для чого? І мати якийсь сантимент до інших, особливо до таких, що не варто їх захищати? Все одно ніхто не оцінить його героїзму, всі його продадуть, всі на його місці давно б завербували його й оком не змигнули... Народ пішов паскудний, нікчемний, копійчаний! Якого ж він чорта дає себе роздавити, упершись, як осел?! І т. д., і т. п. Сергеев говорив і говорив, та все карбував і карбував лінійкою.

Бачачи, що Андрій зціпив зуби й не реагує ні на які його слова так, як він хотів би, Сергеев посміхається іронічніше, але не злоститься. Замовкає, якийсь час ще стукає лінієчкою. Нарешті уриває цю свою гімнастику й вертається до столу. Кладе лінійку геть, сідає, закурює запашну папіросу й, відкинувшись на спинку крісла, дивиться на Андрія примруженими очима. Потім занурюється в папери. Листає їх, читає. Зрідка підводить голову й байдуже запитує: «Ну?»

Підганяє, щоб Андрій говорив. Щоб нарешті говорив. Але підганяє апатично, зовсім не наполягаючи. Андрій мовчить. Сергеев теж мовчить, читає щось, нудиться. Підводить голову через якийсь час і знов підганяє: «Ну!?» І знову мовчить. Так в безкінечність.

Андрій дивиться у вікно, розграфлене в клітинки решетом, як школярський зошит для арифметики, й ледве-ледве перемагає сон, що навалюється в тиші з усієї сили. Відчуває, що його плечам стає гаряче, але так само гаряче й його п'ятам від млости, від втоми. На дворі день вже хилиться до вечора і йому все більше хочеться спати. Спати, тільки спати! Плечі зудить, здається, ніби вони понабрякали йому, хоче помацати, але ліньки звести руку, — нехай. Апатія. Байдужість. Нехай, то дурниця порівняно з усім...

Нарешті, після довгого нудного нукання, Сергеев позіхає й зводиться. Підходить до напівсонного Андрія й зупиняється перед ним:

— Ну, ти будеш говорити? — питає рішуче. Андрій мовчить, примруживши очі. Тоді Сергеев ударяє лінієчкою по плечі... легенькою дерев'яною лінієчкою!.. Несамовитий біль проймає, як блискавка, Андрія до самих п'ят. Неуявний, божевільний біль!

— Ну?! — кричить Сергеев з усієї сили, щоб перекричати біль. — Говори, сволоч! Говори нарешті!! — І знову б'є лінієчкою ро плечі.

Почались тортури, яких Андрій не міг передбачити, не міг навіть уявити, дивлячись раніше на ту безобидну, прокляту лінієчку. За кожним ударом біль шарпає тіло й душу, обтинає йому нерви, мучить мізок... Але він не кричить. Закусив губи до крові й мовчить, лише водить божевільне очима. Він не в силі логічно думати, не в силі захищатись, не в силі протистояти тому болеві. Душа мечеться в побитому тілі, як пташка в клітці, марно шукаючи порятунку...

Він тільки мукає за кожним ударом і все більше обливається потом... І в гарячкій уяві встають дивовижні картини, в які оформлюється все раніше чути в коридорі, з герметично закритими дверима, все те скавуління, й мукання, й нявкання... Втративши панування над своїми нещасними нервами, Андрій божевільне схоплюється назустріч лінієчці, але його збивають з ніг, гатять під боки обцасами й знову саджають на стілець. — Говори! Говори!! Говори!! — й часті удари по плечах.

В тім крикові був несамовитий наказ, якому обезволілі нерви ось-ось мали піддатися, не в силі протистояти більше! — Говори!.. Говори!!

Андрій утримується на якійсь останній грані, загнудує свої нерви, кличе на допомогу всю свою пекельну злобу й закусує губи. Лише стогін виривається крізь ніздрі. Стогін, подібний до мукання. Сорочка на плечах прикипіла до шкіри, бралася рудими плямами. Плечі були, як біфштекси...

Тортури набрали убійчої методичності. Сергеев б'є не часто, через певні інтервали, б'є несподівано, і через те біль від тих ударів особливо нестерпний. А в інтервалах Сергеев кричить, як тресор, нагнічуючи на свідомість, налягаючи все на одне і теж, впоюючи в обезволілу душу просто формулу порятунку: — Говори !! Хто був?! Хто в організації?! Говори!..

До того крику зринає Великінове: «А брати?!» І Андрій затинається всіма рештками своїх сил. Ще якби не це, то хто-зна, може, Андрій в нападі відчаю почав би називати якісь імена, перші, які спали б на думку. Може, він повівся б так, як той Карапет'янів Аслан, чесний чистий черевиків. Але оте «А брати?» стало бар'єром, через який він не міг пересягнути. Слідчому, мабуть, і в голову не приходило, що саме зводить всі його намагання, всю його працю на нівець, — він і в голову не клав, що вони ж сами допомогли своїй жертві отим тактичним промахом, отим своїм недоумкуватим ходом, поставивши неперехідний бар'єр...

Тортури тривали довго, але без жадних наслідків для самої справи. Були лише наслідки для нещасного Андрія — він був зовсім близький справді до божевілля. Він уже не володів собою, лише обливався холодним потом, звивався всім тілом і за кожним ударом, здавалось, котився в чорну безодню. Думки йому плутались, він викрикував якусь нісенітницю... Потім він перестав звиватися, нерви не сприймали болю як слід. Коли вже Андрій перестав реагувати на удари, коли на устах йому виступила кривава піна, а очі набрали маніякального виразу, коли він почав задихатись, конвульсійно шарпаючи кадилом, тоді Сергеев облишив, вилаявся й кинув лінієчку на стіл. Сам він був блідий і спітнілий не згірше за Андрія.

— Диявол!.. Чорт!.. Чорт!.. — мурмотів злісно, шагаючи по кімнаті й нервово закурюючи цигарку. Він розгубився. Такого йому, далєбі, в його практиці ще не було, щоб людина так уперто мовчала, навіть не кричала по-людському.

— Диявол!!

Потім Сергєєв зайшов за стіл і сів, відпустив геть оперативника, либонь, щоб той не бачив його нервовости й розгублености. Сидів, хмури́в брови, дивився в папери, злісно листав їх сюди й туди й не знав, мабуть, за що взятися. Подивився на Андрія, що з піною на устах сидів, перевалившись головою через бильце стільця, налив води в шклянку, встав і підніс її Андрієві до уст. Андрій безпам'ятно ковтнув кілька разів, розливаючи воду собі на груди, й одвернув голову набік. Сергєєв одніс і поставив шклянку на вікно й сів на своє місце. Помалу заспокоївся й вже сидів, листав якусь книжку й іронічно посміхався. Тиша. В вікні померкло, зарожевіло, потім взялось цитриновим коліром, потім стало опаловим. То осіннє небо погоріло на непогоду. На вітер. Вечір. Сергєєв опустил штору, — закрив тією тяжкою шторою опалове небо, увімкнув світло. Вечір.

До кімнати зайшов Велікін, в сорочці з закасаними рукавами, спітнілий, немов щойно від верстата чи різник від своєї праці.

— Ну, як він? — спитав він Сергєєва.

Сергєєв засміявся:

— Я йому зробив, бач, які гарні еполети, зробив його генералом... Не еполети, а цілі тобі біфштекси по-англійськи!.. А він — мовчить. Тільки мукає, як бугай. От гад, скажу я тобі! Я такого ще не бачив... Диявол! Чистий диявол!

— Нічого, нічого! Тільки без містики, будь ласка. Якщо нам доведеться завтра викинути його в яму — то й чорт з ним. Але раніше він все таки заговорить. Ручусь тобі... вусами Сталіна. Треба його привести до пам'яті.

Андрій чув, що вони говорять, але ним володіла цілковита прострація, звуки доходили, мов крізь водяну стіну. Нехай роблять, що знають, що хочуть. Ось вони ллють воду на голову. Ось для чогось заголюють рукав і, перше ніж Андрій встиг обернути тяжку думку здогаду, для чого це вони заголюють рукав, вірніше, одночасово з раптовим страшним здогадом його шпигнуло в руку повище ліктя, потримало руку мить і пустило, висмикнуло жало. Андрій скинувся...

Перед ним стояла людина в білім халаті й тримала в руці шприц.

— Що ви зробили!?! — скрикнув Андрій.

Велікін і Сергєєв засміялися.

— Ого, швидко подіяло, глянь! Нічого, нічого. Це для того, щоб ти не збожеволів і не дезертирував...

Людина в білім халаті, не проронивши ні слова, пішла.

Андрій відчуває, як по жилах розливається тепло і разом з ним по нервах розтікається жах. «Що вони вробили?! Що вони впорснули?! Боже мій!.. Як же це? Як він дався?! А як що вони впорснули щось таке, чого він не в силі подолати й від чого він зробиться слухняною, безвольною мавпою, яка робитиме все, що вони накажуть?!» Про такі речі він чув від людей, і саме тому всю його істоту огортає божевільний страх. Він

дослухається до себе, до своєї голови, до свого серця. Кусає губи... Голова гуде, як і перше, але взагалі ніби нічого, ніби все нормально. Але ж це зразу, а що буде потім?!

Сергеев і Велікін пильно спостерігають його й посміхаються. Андрій помітив це й зреагував відрухом досади й гордостив серці, проявом віджилої волі — вони не мусять бачити його паніки, його розгублености ! Не мусять!.. І від цього зразу заспокоївся — значить, все в порядку. Якщо його воля не погасає, а навпаки — значить, все в порядку. І він вже не хвилюється, принаймні не подає виду, зібрав свої нерви, опанував їх, сидів і думав: «А чи може людська душа, людська воля перебороти в собі які б то не було застрики, яку б то не було введену в кров матерію?!» Думка казала, не може, а в і р а твердила — м о ж е! Може!... «Ні, не може», — тривожно заперечувала думка. Тим часом в голові прояснилося й по жилах проходили теплі хвилі — і тільки... Можливо, вони його лише привели до пам'яті, щоб вести слідство, але не настільки, щоб повернути йому всю його втрачену силу.

Тим часом Сергеев і Велікін зайшли за стіл і посідали. Велікін закурив папіросу, а Сергеев взяв аркуш паперу й ручку й приготувався писати, теж закурив. Щось покреслив, почеркав по паперу, а тоді почав ставити запитання:

— Ім'я й прізвище? Рік народження? Фах? Освіта? і т. д. Це були стандартні запитання, що їх ставлять в цій країні при всякій нагоді — при заповнюванні анкет в загсі, в паспортному відділі, в школі, в шпиталі, при оформленні протоколів тощо і без яких життя тут не мислиме... Андрій відповідав мляво, але точно. Потім почались запитання іншого характеру. Починаючи їх, Сергеев офіційно попередив, що вони мають написати протокол допиту, а тому відповідати він мусить точно, правдиво й прямо. За цим пішли запитання.

— Ув'язнений Чумак! Ви обвинувачуєтесь по пунктах статті 54 Карного Кодексу УССР, пп. 1, 2, 6, 8,10,11. Ви не заперечуєте?

Андрій напружив усю свою волю, зваживши, як єхидно ставляться запитання:

— Ні, я заперечую, — промовив тихо.

— Як це? Що за єрунда? Ви заперечуєте, що вас обвинувачується по таких от пунктах?

— Ви не так ставите запитання...

Велікін визвірився:

— Ти не вчи, як ставити запитання! Ич ти! Коли ми поміняємося ролями, тоді ти ставитимеш запитання, як схочеш, а зараз твоє діло маленьке — відповідати. Та не мудрувати!!

— Я заперечую обвинувачення по пунктах 1,2,6,8,10,11.

Сергеев скривився презирливо:

— Розумний став!? Ха... Отже, ти заперечуєш, що тобі пред'явлене таке обвинувачення? Дурак!

— Добре. Але ви так і ставте запитання...

— Добре, добре. Отже, повторюю запитання (і Сергеев прочитав уже з протоколу запис), — ув'язнений Чумак, ви обвинувачуєтесь по ст. 54 Карного Кодексу УССР, пп. 1, 2, 6, 8,10,11. Ви не заперечуєте?

- Заперечую.
- Так і запишем. От, брат, який ти гад! Очевидну річ заперечуєш. Тим гірше для тебе.
- Прошу записати, що я обвинувачення читав, але суть його заперечую...
- Ти не вчи!
- Сергеев записав щось, іронічно кривлячись, і поставив нове запитання:
- Ув'язнений Чумак, ви обвинувачуєтесь по пункту 1-му в переході маньчжурського кордону, що є зрада Вітчизни. Коли ви переходили кордон?
- Заперечую.
- Я вас не питаю, чи ви заперечуєте, а питаю, коли ви переходили кордон. Прошу відповідати.
- Ніколи.
- Гм... А як ми доведемо, що ви таки переходили?
- Тоді буде, що я переходив, — відповів Андрій мляво.
- Ага! Отже, так запишем — «Переходив».
- Андрій хотів гаряче запротестувати, але не вистачило сили та й побачив, що те ні до чого. Слідчому вільно писати все, що він захоче, і ніякі його — Андрієви — аргументи, очевидно, не порушать вже наміченого ними пляну. Інша справа, як дійде до підписування всього того, що вони понаписують... А Сергеев вів далі:
- Ув'язнений Чумак! Ви ствердили пункт попередній, а тепер в зв'язку з цим, чи не були б ви ласкаві відповісти, в користь якої країни ви займалися шпіонажем? Га?
- Андрій мовчав.
- Чого ж ви мовчите? Не бійтесь. За щиросердне зізнання ми не караємо суворо. А може, навіть і взагалі не караємо. Отже?
- - Ви, здається, не потребуєте моїх відповідей і можете написати протокол самі. Пишіть, що хочете!
- Ув'язнений Чумак! — закричав Сергеев подразнено. — Чи ви ще хочете, щоб я добавив вам пункт — знущання над органами пролетарської законности ?
- Ви ліпше запишіть пункт знущання беззаконно над людиною, та ще й пролетарського походження, — проговорив Андрій. Думав, що за цим прийде вибух обурення й биття, але ці його слова, надиво, не викликали ніякого обурення, лише сміх.
- Який тебе дурень бив, ще що вигайдай! Приснилось? Хіба так б'ють! Биття ти ще побачиш. А щодо пролетарського походження, то я вже колись тобі про це казав — до лямпочки це!
- Писання протоколу тривало далі.
- Ви шпигували на користь Японії? — напосідався Сергеев.
- Я взагалі ніколи не шпигував, це розходиться з моєю мораллю.
- Ич ти, який моральний!.. Ого-го!.. Але ж з твоєю мораллю саме й шпигувати, ми вже чули твою мораль. Чи ти від неї відрікаєшся, га?
- Ні, не відрікаюсь...
- Ага! Так і запишемо — «не відрікаюсь».

— Я не відрікаюсь від своєї моралі, але відрікаюсь від чужої мерзоти! — випалив Андрій.

— Тихше, тихше... Побережи сили, вони тобі здадуться. Ич ти! який шпаркий! А як ми тобі доведемо, що ти шпигував у користь Японії? Тоді?

— Тоді буде значитися, що я шпигував, незалежно від правди, наперекір моїм твердженням (іронія).

— Ага, добре. Так і запишем. — Сергєєв щось записує й додає словами: «Я шпигував». Ну, а подробиці потім, це покищо попередній протокол. Решту ти потім скажеш.

Андрій бачив, що з ним грають комедію в стилі ще кращому, аніж Асланова, але що він може вдіяти? Лише терпіти і сказати своє слово ділом, тоді, як прийде до підписування. При самій думці про той момент, який може прийти, його млоіло.

Так само, як і про попередні, відбувалося складання протоколу про всі інші пункти обвинувачення. Сергєєв ставив запитання, ловив Андрія на якомусь слові, перекручував його й заносив у протокол. Так сталося й з найтяжчим пунктом обвинувачення, 2-м, про підготування збройного повстання й про участь у військовій контрреволюційній організації. І то не просто участь, а керування тією організацією. Не зважаючи на всі Андрієві категоричні заперечення, Сергєєв все таки «ствердив», що Андрій в контрреволюційній організації був і тією організацією керував. І то керував нею ще з Сибіру. Сприт ставити запитання і перекручувати їх просто дивував Андрія. Школа! О, то окрема, спеціальна школа!

Після «ствердження», що Андрій належав до контрреволюційної організації й керував нею, почались домагання імен людей, імен учасників. Андрій мовчав, ігноруючи всі запитання категорично. Але Сергєєв терпляче вів своє. Він називав імена Андрієвих знайомих за чергою й заносив їх у протокол. Андрія просто вразила виключна поінформованість Сергєєва щодо його знайомих. Просто дивно! Він знав усіх живих, навіть тих, кого Андрій вже забув, і так само знав усіх мертвих або зісланих давно на каторгу. А знайомих у Андрія було багато. Хто його інформував?! Хто його так докладно інформував?! Ба, він навіть мав купу листів у столі й використовував їх для того, щоб увігнати Андрія в стан найтяжчої моральної депресії, створити ілюзію, що їм все відомо. Але листи, ті, що були написані до нього, вони могли забрати з архіву у матері, проте багато з тих листів, що має Сергєєв, ніколи не були у матері, вони були в ріжних людей, кому були адресовані. Андрій тривожно й швидко перебрав у пам'яті все, що будь-коли й будь-кому писав на теми політичні, і ствердив сам для себе, що він ніколи нічого такого, що можна було б зараз вжити проти нього й проти тих людей, товаришів і друзів, ніколи не писав у листах, не був такий наївний. Так само ніхто нічого такого не писав до нього. Окрім, хіба, двозначних якихнебудь домовок чи натяків. А Сергєєв використовував листи зручно. Особливо йому подобались листи інтимного характеру. Безперечно, його метою було довести, що навіть Андрієве інтимне життя для них відоме, і то бозна відколи. Значить мовляв, — їм відомо все. Сергєєв наводив звідти якусь цитату, звідти одне слово, звідти інтимне закінчення лист до якоїсь знайомої... і позирав на Андрія, яке вражіння. Вражіння таки було велике. Та тільки не так те вражіння велике від факту наявності

листів, як від цинізму, від підлого способу їх використання... Оперуючи листами, іменами, різними дрібними фактами, які доводили тісний зв'язок з тією чи тією людиною, Сергєєв вибирав багатьох живих (вибирав безпомилково!) і заносив їх у протокол. Безпомилково тільки живих, не записавши жадного мертвого. Всі ті люди були розкидані по цілому ССРСР, а де-які були давно заслані, про що Сергєєв був добре поінформований і в список заносив з особливим задоволенням. Либонь, радий був ствердити «провину» тих людей додатково, для заспокоєння совісти, — після всього, після суду і заслання. А головне, — ствердити зв'язок між тими «ворогами народу» й Андрієм. Для Андрія це було особливо обтяжуючим. Але нехай...

Так створився довжелезний список, слідчий списував все нові й нові аркуші паперу, провадячи свій протокол. На кінці списку він записав всіх Андрієвих братів. Ця процедура була окремою. Сергєєв називав помалу імена кожного й пильно, занадто пильно! дивився на Андрія, яке вражіння. Андрій стиснув кулаки, все в ньому всередині тіпалось, але він мовчав.

Наостанку Сергєєв записав пункт про агітацію й окремим, особливо речовим доказом виставив Андрієву поведінку на слідстві, його розмову з Фреєм в присутності таких от і таких от.

Закінчивши протокол, Сергєєв з величезним, погано прихованим самозадоволенням потер руки, мовляв, — «Взвув!» «Таки взвув!» Великін теж задоволено посміхався. Либонь, прикидав, яка то грандіозна справа виходить і яку то він на цьому зробить кар'єру. А справа могла бути всесоюзного масштабу.

— Ну-с, — промовив Сергєєв. — А тепер прошу вас підписати. Прошу підсуватися ближче. Ну! Це тільки попередній протокол. Ну ж!!

Андрій не поворухнувся. Глибоко втягнувши в себе повітря (йому бракувало повітря), завмер, чекав.

— Е, браток, це тобі не допоможе! — протіг Великін. — Не допоможе. Підпишеш. Навіть коли б тут було написано, що ти японський імператор, то й те ти підпишеш, як чистісіньку правду. Пойняв!?

Андрій «пойняв», Андрій прекрасно розумів, що, либонь, і таке можна підписати тут. Тоді, коли він сміявся над Карапетьяновим гротесковим Асланом, чесним чистієм черевиків, то тоді він ще не вірив у це. Але тепер вірив. Одначе вирішив, що він цього протоколу ніколи не підпише. Ніколи. Хіба мертвий — візьму його руку й поведуть по цьому ганебному папері. Або непритомний, або божевільний... Але вже цей самий вибір був досить багатий — «мертвий, непритомний, божевільний» — і в душу закрадався сумнів — чи справді він не підпише? Ні, не підпише! В кожному разі, при пам'яті він цього не підпише. А мертвому, як і божевільному, все одно вже. Андрій на нове запрошення підсунутись до столу не поворухнувся.

Тоді Великін і Сергєєв помалу підійшли до нього, один з ребрастою палицею, другий з мармуровим преспап'єм.

— Встать!! — несамовитий оклик.

Андрій ледве встав, похитуючись, і — аж сам злякався з нудьгою, як мало в нього сили як мало лишилося сили, і як його воля слабне! Він стає слухняним!.. Дивився на

своїх мучителів і чекав, тремтячи. Десь глибокий тваринний інстинкт перед лицем можливої смерті, якою може закінчитися ця чергова тура, ця процедура з «підписуванням» протоколу, вимагав капітуляції, повної й безумовної... Швидше!.. Але інший інстинкт, шляхетніший і могутніший, був горою. Почуття підлого переляку й жадоби жити (за всяку ціну жити!) змагалося з почуттям честі, з почуттям самозбереження важливішого, аніж збереження фізичне. З почуттям зятятої, сатанинської гордості.

— Бий! — викрикнув Андрій хрипко.

Але ніхто його не вдарив. І Сергєєв і Велікін зрозуміли, що цей маньяк готовий вмерти і що йому лишилося зовсім мало до того, такий він вимучений і вимотаний. А це не входило в їхні розрахунки. Постояли, засміялися й повернулися до столу, щось пошепки радились. Курили.

— Сідай! — скомандував Сергєєв. Але Андрій стояв, либонь, не чуючи, чекаючи езекуції, змобілізувавши всю свою волю і свої нерви.

— Сідай, сідай, — проговорив Сергєєв уїдливо. — Який герой! Здохнеш зараз. А перед тим посидь. Андрій опустився на стілець.

— Ну, будеш підписувати? Га!? Говори! — це Сергєєв.

Мовчанка.

— Говори! Будеш?! Говори, поки не пізно!! Чорт безрогий!.. Говори!

Мовчанка. До кімнати увійшло два дебелих оперативники. Один з них той, що вартував недавно біля лампи і що так майстерно бив головою й спиною об підлогу. Побачивши його, Андрій інстинктивно шарпнувся, піддаючись якомусь внутрішньому панічному голосові. А коли обидва здоровили наблизились до нього і один узяв за плече, а несамовитий біль шарпнув все єство, Андрій, піддаючись тому самому голосові, схопився й кинувся тікати. У відповідь на те в кімнаті розлігся регіт на всі чотири здоровенні горлянки. Тоді Андрій зрозумів, чого вони сміялися так, — це ж він думав, що утікає, а натомість плутається по кімнаті, мов п'яний, мов сліпий кріт, тупцяється стороною, тиняється панічно поза стільцем. Здоровили схопили його, він почав пручатися, тоді його оглушили ударом по голові й посадили на стілець. В голові дзвонило в усі дзвони, але він не знепритомнів, сидів при пам'яті. Замість вибити йому пам'ять зовсім, удар ту пам'ять повернув, а особливо тримав при пам'яті шалений біль в плечах. Серце калатало, як навіжене, неначе мало ось-ось розірватися, думка бігла шалено — «Що робити?! Що робити?! Кричати? До кого? Благати? Кого? Змагатись?! Як? Чим? Якою снагою?..»

Коли оперативник ударив був його кулаком по голові, Андрієві почулося тоді, що Велікін чи Сергєєв крикнув «помалу, помалу!» Значить, їм не входило в рахубу його убивати зараз, так просто. Може, на цій лінії й лежить порятунок? Витримати, витримати? Вони його не будуть бити вже! Не будуть!

І вони його дійсно не били і навіть не товкли по плечах, чого так боявся Андрій. Сергєєв узяв був лінійку й підійшов до нього, наступаючи погрозливо.

— Підписуй, ну?! Ну?.. Ну?! - — але, не добившись ніякої ознаки згоди, упершись в маніякальний Андрійв погляд, вернувся й кинув лінійку на стіл.

Вони його не били, але вони придумали для нього щось гірше. Втративши надію добитися чогось від Андрія погрозами та інсценуванням наміру товкти, як було перше, Велікін, після тихої наради з Сергеевим, сердито плюнув і підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій встав, вірніше, його «встали» оперативники, схопивши під руки. Тоді Велікін поставив свою ногу на стілець, відміряв маленький гострий кінчик сідала, — манюнький трикутничок сантиметрів чотири завдовжки, — й, тримаючи міцно ногу при основі того трикутничка, скомандував:

— Сідай! Сідай-сідай!.. Будеш думати... Відпочивати... Сідай на копчик.

Андрій сів, тобто його посадили оперативники, на копчик.

— Руки опустити! Ноги простягнути!.. Так... Ось так і сидітимеш. Сиди й думай... Добре думай. А як надумаєш, скажеш. Я певен, що ти скоро надумаєш... І підпишеш! Все підпишеш. Бажаю успіху. Та не йорзай! Бо зле буде думати.

По тих словах злобний і лютий Велікін вийшов. Лишився Сергеев і два оперативники, що сіли на варті біля столу. Сергеев вмовився на своїм місці й листав папери. Удавав, що пильно працює, чи й справді працював.

Простягнувши ноги й опустивши руки вздовж тіла, Андрій сидів на кінчику стільця і в душі був радий, що так обійшлося на цей раз. Як і перше з лінійкою, так і тепер, він не розумів значіння цього маневру. Але тут, здається, не було такого нічого. Сидіти було досить вигідно, в кожному разі спокійно. Ніхто не турбував і не докучав. Сергеев лише зрідка позирав на нього байдуже й знову опускав очі в папери. Та як так добиватися від нього підпису, то він може просидіти на цьому стільці вічність і ніякого протоколу не підпише. Оперативники спершу пильнували Андрія, а переконавшись, що він не рухається й, здається, не збирається рухатись, сидить завмерши, почали дрімати.

Помалу Андрій почав відчувати, що з тим ріжечком щось не так просто. Копчик затерп, і спочатку Андрій нічого не відчував, крім того, що решта тіла все таки відпочиває. Але далі по хребту почав перебігати легенький струс, як лихоманка, чи як електричний струм. Далі більше. Андрій хотів легенько трішечки пересунутись, але спіймав себе на тім, що він пересунутись уже не може, наче прикутий. Думав, що це від втоми. Зціпив зуби й сидів, вирішив сидіти безкінечно. Та струс повторювався все частіше й частіше. Андрій зкоса глянув на свої руки й побачив, що з випростаних пальців капас рясний піт, і від нього на підлозі утворюються мокрі плями. І такий же рясний піт почав спливати по спині, по рівчаку межі плечима, вниз за пас, і так само піт тік по ногах в черевки. А болючий струм вже перебігав хребтом раз-по-раз, перетворюючись в безперервну болючу вібрацію, кольки, зудіння. Потім лихоманка почала бити шквалами, стрясаючи всім тілом, від маківки до п'ят. Під черепом ломило... На голові почало ворухитися волосся:

— Це ж неминучий параліч!.. Це ж його чекає неминучий параліч!! Боже мій!..

Але він не міг запобігти лихові, хочби й хотів. Ну добре, параліч — нехай буде й параліч! Стиснув щелепи й сидів, намагався триматися з усієї сили, бо знав, як упаде — затовчуть ногами й паліччям, одіб'ють печінки, попередивши й параліч.

Вже на підлозі насупроти рук стояли калюжки від поту, а піт все капотів і капотів. Голова все більше паморочилась... Ось-ось він втратить рівновагу й тоді... Намагався триматися рештками сил. А по спині вздовж били блискавки, ударяючи в мізок, в самісінький мізок...

Сергеев підвів очі на смертельно бліде, мокре Андрієве обличчя й нахмурих брови з досадою, злісно:

Ну? Будеш писати?! Підпишеш? Що ти робиш з собою, чорт!?

Мовчанка.

— Підписуй!.. Підписуй, ну?! І я тебе відправлю спати! Ну! Чуєш, спати!.. Ну!?

Мовчанка. Сергеев сопе й вшниплюється в папери.

Андрій втрачає контроль над собою, схлипує спазматично й опиняється на підлозі, завалившись набік: Його обливають водою, приводять до пам'яті й саджають знову. Поки з ним возькаються, біль в хребті затихає, й історія починається спочатку. Його саджають копчиком на маленький ріжечок, опускають руки, простягають ноги й так лишають.

В другій турі йде тяжче. Лихоманка починає бити майже з першої хвилини, й Андрій мається, як на розп'ятті, тоскно водить головою вгору і вниз, вгору і вниз. Його всього млоїть, тягне на рвоти, лиш тільки нічим йому рвати — він два дні нічого не їв. Нудить і шарпає.

А буйний піт!.. І де він береться?! Так, ніби тіло живцем розтоплюється й сходить патьоками, скапує на підлогу... Сергеев все частіше позирає на Андрія й все повторює:

— Ну?

Павза.

— Ну?

Павза

— Ну?

Андрій в млості покрутив головою й прохрипів тяжко:

— Слухай, слідчий!.. Он там гак в стіні над вікном. Повісь мене!.. Повісь... І мені буде краще... і тобі буде краще.

Сергеев підіймає брови й видно, як його опановує страх. Така затятість! Така маніякальна затятість! Але він збирає обличчя в посмішку й каже глузливо:

— Не квапся. Ти гака й так не минеш... Ліпше підписуй. Ну!?

Андрій крутить головою з боку на бік без пам'яті вже.

— Ну?!

Павза.

— Ну?!.

Павза.

— Ну?!.

Андрій опиняється на підлозі. Знову його приводять до пам'яті й знову саджають на стілець на ріжечок. Щоб привести до пам'яті, йому дають під ніс амоніак.

Так триває всю ніч.

На ранок Андрій був уже, як викручена ганчірка. І дивно, просто дивно, як слідчий не добився свого. Натискай він з усієї сили на Андрієву зломану волю ще трішки, і, може,

з того щось би й вийшло. Але слідчий був теж перемучений і його воля теж ослабла від такої божевільної комедії...

На дворі, за решетом, ледь-ледь сіріло...

Сказавши востаннє своє апатичне, безвольне «Ну?», слідчий натиснув на гудзик і, чекаючи, поки прийде стрілок, написав записку. Потім віддав стрілкові, що зайшов, записку й звелів відвести Андрія до камери сорок дев'ятої.

Як він ішов, як він опинився в камері, Андрій не пам'ятав. Знав лише, що він плив, як у тумані, а пливучи, ніс, як щось украдене, малесеньку, глибоко затаєну думку — думку про те, що він був на волосинці, лише на тонюнькій волосинці! від катастрофи: — ще трішки — й він би підписав протокол. Так, ще лише одна-однісінька крапля би... І боявся, щоб цю думку не підглядів конвоїр.

В камері, помалу-малу перелізши через звалище голих сонних людей, Андрій пробрався до розчиненого вікна, поклав голову на цементове підвіконня, вчепився в нього руками й зачяк — хапав жадібно тонюнькі струмочки холодного ранкового повітря, що вливалися зза залізного щитка разом з цвіріньканням горобців. Великий клубок, що стояв коло горла, раптом вибухнув і буйні сльози полилися йому з очей. Він весь стинався від плачу, слухаючи, як там, за щитком, на волі горобці зустрічали сонце, зчинивши тріумфальний писк на каштані. Він вже не володів собою і рештками сил плакав, знаючи, що його ніхто не бачить... «Брати мої! Брати ж мої!..»

IV

Прокинувшись з важкого сну, Андрій побачив над собою Охріменка. Він сидів печальний і прикладав до Андрієвих набряклих плечей намочений рушник. Рушник був один і печальний Голіят все приноровлювався прикласти його так, щоб вистачило на обидва плечей по товстенькій мокрій подушечці, підгортаючи кінці в кілька разів. І обережно притримував руками, щоб не зробити боляче. Простягаючись від плеча до плеча, холодний рушник лоскотав шию. Власне, від цього дотику Андрій і прокинувся. Пекучий, нестерпний сором охопив його — його били!! Його, що звик вважати себе за гегемона, били!.. Як він буде дивитися в очі цим людям?! А ще ж, якби вони знали, як його били!.. Ганебно, брутально, підло, так, як б'ють собак... Ні, так не б'ють собак, так не б'ють і не мучать худобу... Ах, колиб цей Охріменко міг прикласти рушник до його душі, до його серця!..

Та глянув в обличчя Охріменкові й відчув, що він іменно прикладає рушник до самісінького його серця, цей печальний і ніжний, як мати, Голіят-Охріменко. Він прикладає зволожений, заспокійливий рушник до його муки, до його спаленої стражданням душі, до набряклого болем, перегрітого серця. І від того пекучий його сором вщухає... Вони знають! Вони все знають, вони разом з ним ідуть по пеклу, і ніхто з них його не осудить...

В камері були всі ті ж, такі рідні, знайомі обличчя. Андрій за ними скучив. Йому здавалося, що він не бачив їх вже бо-зна відколи, тижні, а може, й цілі місяці. І було приємно, що він нарешті повернувся додому. Нарешті повернувся додому. Так, це його дім... Як добре, що він все таки повернувся й побачив їх усіх укупі, всіх цілих! Всі сиділи

по-турецьки, як індійські факіри, і на всіх обличчях був написаний той самий вираз, що і в Охріменка. Один тільки Узуньян позирав злорадно. А Азік позирав перелякано, — злорадство з яким мусів би позирати й він, спасувало перед страхом від тієї картини, що її, очевидно, малювала його уява, дивлячись на Андрія... Ця перспектива, може, чекає й його... І не було в Азікових очах злоби, лише був страх.

Страх, що змушував його забути про свої неофіційні обов'язки.

Крім співчуття, на всіх обличчях було написане невисловлене болюче запитання; те запитання так і кричало з кожних очей, але ніхто не зважувався те запитання висловити вголос, хоч кожен хотів, щоб на те запитання була відповідь — «так». Така вже людська вдача, — кожен, хто впав, хоче бачити втіху для себе в падінні іншого, бо бути в падінні самотнім — то нестерпно. Охріменко нахилився низько до Андрієвого обличчя й поворушив губами... Він не висловив, тільки поворушив губами:

— «Розколовся?»

Андрій похитав головою заперечливо. Очі в Охріменка заблищали й він стиснув Авдрієву руку. «Тримайся!» — сказав той потиск руки. А Андрій для себе з нудьгою відзначив: «Майже роздали, але... не зломали! Ще не зломали...»

Поза тим ніхто Андрія ні про що не розпитував.

В камері тихенько гомоніли про щось... Камера мріяла. Колективно тихенько мріяла. Вона

мріяла про те, що було б, якби оце кожен опинився на волі? Кожен розповідає свою мрію вголос по черзі, що б він зробив найперше, якби його оце випустили з тюрми? Один каже, що він би пройшов через увесь Харків голий. Другий каже, що, якби його оце випустили, він би танцював від самої Раднаркомівської до Москалівки, як першокласна балерина. Третій каже, що він би пройшов до самісінької хати на руках, догори ногами, та все кричав би з ентузіазмом — «Хай живе Сталін і все Політбюро!» Четвертий каже... Фантастичний, химерний разок нижеться з неуявної, шибеничної нісенітниці, часом дуже дотепної. Вдалі дотепи сяють, як блискучі перлини, й їх апробує тихий, але дружний арештантський шибеничний сміх. Нарешті приходить черга до чорного, як циган, густо зарослого щетиною поета А. Дикого. Він дуже серйозно думає якийсь час, а тоді зідхає й з тим самим понурим серйозним виглядом каже:

— А я б, якби мене оце випустили...я б!.. Всю дорогу, аж до самої Холодної Гори... горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків!

Камера давиться від сміху, сміються всі. Навіть такий серйозний і статечний доктор Літвінов.

Проект А. Дикого неперевершений. Ніхто не в силі сягнути далі цього в шибеничному гуморі, й мрія арештантська, ось так вивершена, затихає.

Потім щось розповідає священник Петровський...Коли камера мріяла, він не брав участі, він весь час дивився на Андрія далеким поглядом й щось про себе ворухив губами. Може, він молився. А може, навпаки... Він сам недавно повернувся з допиту, де його зовсім не били, лише категорично відмовили йому дати бандаж, і він ходив по всіх тих проклятих сходах і коридорах, тримаючи гилу руками. Зараз теж сидів, притримуючи

її. Всі вісімдесят років його, здається, зосередилися на цьому. Краснояружський, з властивою йому неотесаністю, поспівчував йому, висловивши думку, що краще б вам, отче, розколотися, та й іти на волю, та й бути там священиком, в мирі й спокої доживати вік. Петровський зідхнув і на таку пропозицію похитав головою заперечливо: «Це неможливо».

— Але ж на волі є священики, й яюсь вони там живуть, — умовляв його Краснояружський.

— Живуть... — прошепотів Петровський з болісною міною. Деякі живуть. Але вони платять за це велику ціну Кесареві... — Потім у Петровського спалахнули вогники в очах і він категорично заявив, що на волі священиків нема. Вже нема!.. З тієї церкви, до якої належить він, священиків вже нема!.. А належить він до Української Автокефальної Церкви... І їх уже нікого нема.

— А от е! — настоював Краснояружський.

Потім виявилось, що Краснояружський — прекрасний доцент сільгоспнаук, але зовсім не розбирається в питаннях релігійних. Він зовсім не знає, напр., яка різниця між Автокефальною Українською Церквою і т. зв. «живою». Для нього кожен піп є піп, і всі вони, на його думку, однакові. А ще більше не знає він, що «жива» церква, то церква, якою справжні служителі Бога погорджують за її продажність і загравання з лукавим; на його думку, всі однакові.

Петровський нічого не сказав на це, лише очі його наповнилися глибоким смутком. Про що й для кого він має дискутувати? Він уже сидить скоро рік в цих мурах, ходить по всіх сферах новітнього цього пекла, носить по тому пеклу своїх вісімдесят років і свою гилу, притримуючи її руками, і зовсім не вимагає ні від кого ані співчуття, ані зрозуміння свого мучеництва. Він сам знає, за що він мучиться, він приймає це, як йому належне, стоїчно і складе за все звіт перед Богом...

Андрій дивиться Петровського з глибокою, мовчазною симпатією. Кого він йому нагадує? Так, він нагадує апостола Петра. І постаттю, й своєю апостольською величчю, навіть не зважаючи на гилу. Ба, може, та гила тільки підсилювала вражіння від душевної величі й стоїцизму. Він від цього мучився, але він не стогнав, переносив муку спокійно, тихо. Був виснажений, блідий і... величній. І найбільше зворушувало те, що він не величався, не ломав з себе святоші, як то роблять здебільшого особи його сану, нікого не наставляв, нікому своєю героїчною вірою не докучав. Він був глибоко інтелігентною людиною, тихою, спокійною і непохитною, фундаментальною в своїй вірі. Він ніколи на що не скаржився, — Андрій не пригадує такого випадку. І ніколи не злостився, — Андрій теж не пригадує такого випадку. Є щось в цій людині загадкового, незрушимого, щось не від світу цього. Мабуть, такими були всі перші християни, що, взяті на муки, не мали в серці ані злоби, ані відчаю й дивилися десь вище, понад людськими головами в велику тайну, їм одним лише відому й приступну. А вже напевно таким був апостол Петро, образ якого Андрій зник бачити ще в дитинстві на біблійних малюнках... Чи, може, таку асоціацію викликало прізвище — «Петровський»... В кожному разі Андрій тягся до нього своїм серцем, сам не знаючи чому.

Петровський сидів близько біля нього й журно щось розповідав Кулиничеві — теж старенькому, білому чоловікові, першому директорові Першої Української Гімназії в Харкові в роки революції. Андрій прислухався... Петровський розповідав про муки Христа, очевидно, шукаючи в стоїцизмі й безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов моральної сили для себе. Він тихо й скорботно розповідав про те, як Христос, приречений на розп'яття, молився про чашу, обливаючись потом від скорбі й душевної муки... Молився про силу душевну, щоб тую чашу змогти випити до дна... Він розповідав про сад Гетсиманський... І Кулинич і Петровський знали все це з давен-давен, знали напам'ять, але щось в тій трагічній легенді — легенді про вірність і про зраду — було неспізнане до самих глибин, а тому вічно нове, вічно вабляче й приковує людські душі, як бездонна криниця, сповнена якоїсь неопізнаної тайни. Андрій теж знав це з дитинства, як знав усю біблію, і його завжди це місце найбільше приковувало, рухаючи його серцем, однаке в устах Петровського, в устах цієї людини, цього тихого, непомітного мученика, давно знайомі слова набирали якогось особливого звучання, а знайома легенда набірала якогось особливого змісту... Другим по силі місцем в цілій біблій для Андрія була «Пісня пісень» Соломона — це чомусь прийшло на пам'ять мимохіть, либонь, для того, щоб зрівноважити кричущу трагедію людського серця, поставленого перед розп'яттям. Незрівнянна «Пісня пісень!» Пісня про велику, неосяжну, божественну, всеперемогаючу любов...

Слухаючи Петровського й дивлячись на нього, Андрій за законом якоїсь дивної асоціації згадав свою матір. Ба! Він згадав священика, якого застав тоді в хаті, прийшовши, і біблію в його руках... Батьківську біблію, яку він закрив і поклав на стіл... Згадав і зворушився до самих глибин своєї душі. Бідолашна, тиха й фанатично віруюча його матуся. Тож вона мала при своїй безмежній і нестерпній скорботі джерело моральної сили: вона мала духовного опікуна, розрадника в своєму надміру великому горі. Як шкода, що він тоді навіть не звернув належної уваги на ту сіру й скромну і людину! Це, мабуть, через ту прокляту, прищеплену невідомо ким і коли ігнорацію духовних осіб, через погорду до них, вважаючи чомусь їх розсадниками рабства й мракобісся. Як шкода, що він тоді не потис йому руки за неї, за свою матусю, як справжній і вірний син, сховавши свою гордість і відкинувши упередження. Та ж, якщо матуся витримала стільки горя, що звалилося на її слабенькі плечі, то тільки завдяки своїй вірі і завдяки моральній підтримці. Той священик її потішав; либонь, і ділив її горе. Цікаво, який він? Коли б йому стрінути його в житті, він би розпитав про свою матір, розпитав би про її думи, що вона говорила, в чому шукала розради, як вона терпіла свою самоту?..

Петровський зустрівся з Андрієвим поглядом своїми очима — вони були повні сліз, а уста щось говорили до Кулинича... Ті очі, далєбі, нічого не бачили. І знову Андрієві пригадалася мати й її потойбічний зір, коли вони розставалися...

Андрій зідхнув і тихенько поклав свою руку Петровському на коліна:

— Отче... Я не віруючий... Але... розкажіть мені ще, розкажіть мені про сад Гетсиманський...

І, прикусивши губу та дивлячись в стелю, поза стелю, десь у невідоме, Андрій слухав про Юду, думав про братів і в темряві, що застинала зір, йому ввижався темний,

сповнений чорного, задушливого тропічного мороку сад, тоскна тиша й силвети мірт та кипарисів... Христос на колінях з очима, наставленими в безодню душевної ночі... Млость передсмертної душевної муки... Зрада... Відступництво Петра й відчуженість заспаних учнів. Самота... Безмежжя туги, нестерпний тягар відчаю... І крик далекого півня — провісника зречення й провісника близької муки, наруги й смерті... Зловісний крик півня... Крик безнадії... Тріумф зла...

— На «Чи!»

— Чумак...

— Збирайтесь на допрос!

Легенда про сад Гетсиманський урвалася. Млость тропічної ночі заступила млость в напухлих суглобах і біль в костях. Петровський глянув очима, повними скорби, а Охріменко хапливо забинтував Андрієви плечі намоченим рушником. Але Андрій відкинув рушник, посміхнувся блідо до печального Голята: — «Не треба». Підповз Літвінов. Професор Літвінов гаряче шепотів про те, щоб він пожалів себе, що все одно нічого з того не буде, що всі, за кого він так страждає, напевно давно його зрадили, що ліпше поберегти свою молодість і своє життя — розколотись... Ну, дадуть п'ять років, але ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж загинути, розчавленому «ні за що, ні про що»... Літвінов шепотів гаряче, тремтючи й вкладаючи щиро в слова всю свою душу... — Побережіть себе... Побережіть себе... Коліться.

Андрій зідхнув глибоко й відсторонив його рукою... Крик проклятого півня стояв у вухах, вимагаючи зради — зради всього і самого себе... То так божевільне боліли кості й мліла душа від моральної й фізичної муки. Нехай...

Андрій одягнув свої черевики на босу ногу й пішов.

Знову на «допрос».

Він пішов тепер на «великий конваєр».

Він пробув у камері всього кілька годин, немов зумисне для того тільки, щоб вислухати сповідь Петровського та відчути страждання великої душі цього новітнього мученика.

Петровський глибоко зідхнув і, підвівши очі десь за тюремні ґрати, непомітно, тихенько ворухнув устами, самим диханням прошепотів:

— Господи!.. Нехай же мине всіх і його ця чаша безглуздя!...

Але того ніхто не чув.

V

Кожен знає, що таке конваєр. Це досягнення модерної техніки, щоб масово й стандартно робити машини, черевики, одяг.

Це основа безперервного виробничого процесу, де деталь по деталі, гвинтик по гвинтику складаються продукovanі речі а чи машини, здійснюючи приспішено задуми конструктивно-творчого людського генія. Це конваєр системи Генрі Форда.

Але ніхто не знає, що таке конваєр системи Миколи Єжова, — конваєр, на якому деталь по деталі, гвинтик по гвинтикові не складаються, а розбіраються людські душі. Ніхто про нього не знає, не знає, що це таке, крім тих, що на ньому побували. Це конваєр

теж безперервного процесу, теж стандартного «виробництва» — виробництва безвольних істот, конваєр безперервного процесу знеосіблення людини, «розколювання» її психіки, розбирання людської душі, обернення людини в ніщо, в «дірку від бублика».

Це процес безперервних мук, що триває по кілька днів, при участі низки слідчих і «заплічних діл майстрів», що ведуть свою роботу на зміну все над тією самою людиною, застосовуючи послідовно всі методи фізичного й морального впливу. Це процес, що йде під наймодернішим гаслом наймодернішої діалектики — «Бітіє определяет сознание!» «Сознание» здебільшого цього процесу не витримує, і на місці його, як і на місці розібраної на гвинтики душі, лишається порожнеча, ім'я якій — божевілля, або повна прострація й падіння.

Є «малий конваєр» і є «великий конваєр». Як звичайно, «малого конваєра» цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної пересічної людини. Але бувають люди, що виходять з цього конваєра хоч майже й обернені фізично в ганчірку, але душа їхня все лишається нерозібрана, тоді їх пускають на «великий конваєр». «Великий конваєр» — це уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом.

Андрій пішов на «великий конваєр». А те, що було перед цим, — то був всього лише «конваєр маленький».

Почалася для Андрія смуга, якої не можна назвати ніяким іменем, до якої не можна добрати ніякої назви. «Кошмар»? — це російське слово прекрасне, але — слабе. Маячіння? Пекло? — але біблійне пекло існувало тільки теоретично, всі це знають, лише роблять лукавий вигляд, що вірять в нього, а саме слово від безперервного вживання і без наочного й реального спізнання суті того, що воно прикриває, стерлося, як мідяний шаг, і стало блідим і звичайним прозаїзмом, обивательським брязкальцем. А саме пекло, особливо в «Енеїді» Котляревського, досить симпатичне й веселе. «Жах»? «Чортяча свистопляска»? «Римська інквізиція»? Ні, все це слабе і не в силі вмістити в собі того, що відбувається з людиною, з конкретною живою людиною, яка потрапила в таку смугу. Навіть вкупі взяті, всі ті означення слабкі.

«Великий конваєр!» — ось це єдине визначення. А поведінку людини, — затятої до божевілля людини, — пущеної на «великий конваєр», теж не можна назвати ніяким словом.

«Героїзм»? Що таке героїзм! Героїзм — це велич, поезія, краса. Героїзм — це раптовий, величний, запаморочливий для інших вчинок, це блиск раптової відваги, що захоплює людські серця доконанням неможливого. Це короткотривала напруга для досягнення ефекту, в свідомості, що він потім буде помножений і розписаний у всі кольори веселки людською фантазією. Героїзм — це патос чину перед лицем світу і перед лицем приготованих лаврів, славословлень, квітів, золотих медалів і жіночої чи дівочої любові, що складається на жертвовник героям, як найдорогоцінний дар, і що, може, єдина рухає тими героями, утримуючи їх в найвідповідальнішу хвилину від обернення в звичайного труса й нікчемність. Герой замружує очі, тримаючи в них ті всі приваби, як турецький солдат райських гурій, голих і податливих, шалено бажаних, і кидається сторч головою в каламутну воду — випливе, тоді він раптом герой на все життя і споживач благ, призначених героєві; потоне — він теж герой, бо світ буде йому рукоплескати й поставити

пам'ятник, а блага земні однаково забезпечені йому й на тому світі. Але яке це має відношення до сучасної людини на «великому конваєрі», до людини, розчавлюваної нишком у герметично ізольованих від світу кам'яних мішках, до людини, що повзає й звивається, як черв'як, одна-однісінька, без світу й без лаврових вінків, виставлених демонстративно спостережниками? Людина, яка змагається не для того, щоб здивувати світ, якого для неї не існує й яка теж не існує для світу (о, що таке людина серед 200 мільйонів, а тим більше серед 2 мільярдів! Піщина!), а для того, щоб своє маленьке «я» зберегти від моральної ганьби й позорища перед самим собою, від смерті, перед якою звичайна смерть героїв — велике, недосяжне щастя. І яке це має відношення до героїства?

Ні, це не героїзм. Це зовсім не героїзм. Це щось таке, що йому немає ім'я в людській мові.

Низку днів і ночей (він не знає, скільки тих було днів і ночей!) для Андрія тягся безперервний кошмар. Взявши на допит після оповідання Петровського, його тримали весь час нагорі і лише зрідка відводили вниз до льоху на одну годину, щоб перепочив, а потім знову забирали назад, на конваєр. Він по черзі пройшов через усі ступені розбирання душі, до нього по черзі застосовувано всі методи, які здібен був вигадати диявольський геній епохи. Він сидів знову на кінчику стільця. Потім він сидів на гарматні, куди його саджали так, як колись давно саджали запорожців на палю... Його водили на розстріл, інсценізуючи той розстріл... Йому плювали в лице... Набивали «біфштекси» на стегнах, що на мові «заплічних діл майстрів» називалося «робити шимпанзе»... Його били залізним паліччям... Слідчі й різні оперативники проходили перед ним безкінечною черідкою, й він навіть не знав, як кого на ймення, лише розрізняв їх по ступені жорстокости та геніяльності в сатанинській винахідливости витончених тортур. Він не знав їхніх імен і навіть не пам'ятав їхніх облич, як слід. Як не пам'ятав і багатьох метод, застосованих до нього в моменти непритомности. Але й саме те, що він пам'ятав!.. Одначе, що це може сказати для світу, для людей сторонніх?! Цього не можна описати словами, цього не можна зрозуміти людям щасливим, яких обійшов цей келех, цього не можна збагнути до самих глибин. Це треба пережити! Всі фарби бліді, а всі слова убогі, стерті людьми, як гумові гальоші. От, скажемо, залізна палка... Як можна описати залізну палку в руках якогонебудь Великіна?! Безобидну, приржавілу й нікчемну Залізну палку! Або невинний ріжечок стільця!.. Чотири сантиметри завбільшки, такий собі маленький трикутничок. Хто вчив геометрію, той може добре уявити його рисунок — це рівнобедрений трикутничок, де два гострих кути дорівнюють одному прямому, а перпендикуляр, опущений з прямого кута на основу трикутничка, дорівнює чотирьом сантиметрам. На цій підставі можна точно обчислити всю мізерію цього трикутничка, чому дорівнюють кутики при його основі та чому дорівнюють його сторони. Але ніхто не зможе обчислити, скільки мук зможе дати такий малесенький трикутничок, коли людину на нього посаджено копчиком! Скільки муки фізичної! А скільки муки моральної! Цього не зможуть обчислити навіть професори геометрії з цілого світу, складені до купи. Цього не можна обчислити взагалі. Як не можна обчислити змагання людської душі між найпростішим способом порятунку — «здатись» і найтяжчим — «не здатись».

Або такий собі гарматень!.. Він стоїть собі в куточку, ніби для окраси. Він зроблений колись для того, щоб стріляти, але його вийнято з гільзи, в якій була закладена сила для лету, крім того, з нього самого вийнято вибухову душу, вигвинтивши запальник і все інше, здібне вибухати — його позбавлено призначеної йому генієм винахідника функції й поставлено ось тут у куточку. Як непотріб. Непотріб, ніби без функції... Гай-гай! Новий геній призначив йому нову функцію, ніким і ніколи, ніякими інженерами, будівничими, артилеристами й ніким іншим не передбачену. То функція страшного знаряддя для реконструкції людської душі. Деталь конваєра... Коли людину саджають на цей гарматень, вона божевільно мріє, як про Божу ласку, про раптовий розрив цього гарматня, про вибух... Коли б же він мав оту прекрасну вибухову душу!

Але й гарматень ніщо проти того, коли хтось в блискучій новенькій уніформі в стінах державного «чистилища», в храмі пролетарського правосуддя починає мочитися в обличчя розпростертій, беззахисній, але все гордій — незламно гордій — людині. В самісінькі їй очі!..

Але все це все таки ніщо проти людини, проти її гордої, несамовитої зятятости, що, підігрівана лютою зненавистю, відчаєм і безсилим гнівом, помалу діходить до стану маніякальності. Це зятятість гордих до самозабуття, тих, що позбавлені будь-яких засобів оборони, уже з злорадством, з садизмом по відношенню до самих себе протиставлять всьому своє божевільне, сліпе, безмежне презирство. Ну що горда й роздавлена фізично людина може ще протиставити?! Лише зятятість і бажання надругатися над своїми мучителями тим, що звести всю їхню диявольську працю на пси і тим плюнути їм в обличчя. Ця зятятість стає ідеєю фікс.

Андрій уже зробився, як тінь, і ніхто з друзів не зміг би його впізнати. Навіть мати рідна. У нього, колись такого сильного, вже тремтіли кінцівки, мов у розбитого паралічем, і весь час паморочилась голова від утоми й недокрів'я. Він уже став не те що неврастеником, він став гістериком і лише безумним напруженням волі ще сяк-так тримав себе в руках. Ні, не напруженням. Його тримала й його волю підстьобувала безодня зненависти, що прогресивно зростала, а з нею прогресивно зростала упертість. Вона збільшувалася зворотньо пропорційно фізичному закону. Це була вже гістерична, сліпа, безумна упертість. Вже коли б Андрія спитали, для чого ж саме та упертість, — він би не міг відповісти логічно. Упертість. Несамовита, безвідчінна, вже не логічна, але пломеніюча. Останнє пристановище його душі. Його гордої, покромсаної, самотньої, зовсім уже самотньої душі. Але не зломаної. Думки про самогубство, що настирливо приходили в найтяжчі хвилини психічного знесилення, поступалися перед шаленим бажанням перемогти. Перемогти! Калікою, напівтрупом, але перемогти! Він тут поставив на карту своє серце, свою душу, що життя була невгнутою, і мусить перемогти... Оцих хамів, оцю нікчемність, оцих тварин він мусить перемогти! Мусить. Не може ж бути, щоб мерзость і підлота взяли над ним гору, над його душею, над його гордістю... Не може бути! Цього ніколи не може бути! Ніколи!.. Ніколи!..

Не раз в хвилини найбільшого відчаю, користуючись з нагоди, що його іноді водили коридором, його опанував наглий сліпий порив — заревти дико й кинутися, нагнувши голову, вздовж того коридору й з розгону розбити голову об протилежну стіну,

щоб пекельний вогонь і мука його розбризкалися на мурах... Але він утримувався на грані, на тій останній грані, де стояло, як вогненний стовп, оте «ніколи!»

Ах, що таке героїзм?! Що таке прославлений у віках героїзм лицарів, і хрестоносців, і полководців, і Сусанінів, і Залізників... Поезія! То прекрасна поезія. Омріяна, приваблива, бажана. Поезія. Тільки поезія.

Андрій, як і кожен у цій тюрмі країни соціалізму, був позбавлений будь-яких, найелементарніших і всюди існуючих засобів оборони. Навіть в найстрашніших казематах найбільш прославлених реакційних держав в'язні мали все таки засоби оборони — апеляції, апарат заступників, громадську опінію, нарешті, голодівки. Гай-гай. Все те смішне, навіть сама думка вдатись до тих засобів смішна: їх тут не існує. Для людини, що потрапляє сюди, немає оборони. Це пилінка, списана геть з реєстру ще заживо і поставлена абсолютно поза законом. Абсолютно. Єдиним засобом лишалась ніби голодівка, бо це нібито залежить від волі самого нещасного, від самого в'язня. Нібито. Андрій спробував вдатися до цього засобу, проголосивши голодівку. Але скоро — дуже скоро — відмовився. Виявилось, що й голодівки, як засобу оборони, тут не існує. В'язня просто годують штучно клізмою, впускаючи в шлунок тран або й ще якусь речовину, щоб людина не могла вмерти від голоду. Так одиниць, так і цілі камери, коли голодівку оголошується організовано. В останнім випадку ще й пришивають діло» за організований спротив «органам революційної законности».

Таким чином і цей єдиний, такий прославлений в історії всіх тюрем, засіб оборони тут був недійсним.

Андрій відмовився від цього засобу оборони й помалу погасав.

Конваєр почав робити перебої. Занадто твердий горіх трапився, а слідчим не входило в пляни так просто, в одній турі роздавити свою жертву на смерть. Вони почали робити перепочинки й відводити Андрія до камери. Правда, щоб скоро забирати знову, але усе ж вони давали йому фізично передихнути, хоч морально це була все та ж шарпанина нервів.

В камері нічого докладно не знали про те, що відбувається з Андрієм. Він нічого, не розповідав. Мовчав. Люди тільки бачили його синці, його хоробливо запалені очі, жакливу, щораз більшу виснаженість фізичну й нервову, бачили, що він тане, як віск, з дня на день, з години на годину, і позирали на нього тоскно. І мовчали теж. Лише за кожним разом, як Андрія кликано знову на допит, очі в кожного поширювалися жахом, проводжаючи свого товариша, вірніше, його тінь. Коли повертався — 29 пар очей зустрічали його німим запитанням. Андрій нічого не говорив і лягав на своє місце, іноді спазматичне схлипнувши, без скарги і без сліз. Наглядачі його не згнали, і він міг лежати, порушуючи тюремну дисципліну, дивлячись гарячковим зором у стелю або у вікно, за ґрати, ген кудись, туди, куди не в силі сягнути нормально людське око.

Дерева росли за вікном, за ґратами, десь за залізним щитом. В'язні їх не бачили, але знали, що вони там є, що вони там ростуть. Ночами, коли ряма була відчинена, а в камері панувала гнітюча тиша, коли сон утікав з очей, а люди тільки удавали, що вони сплять,

лежучи з закритими очима й чекаючи виклику, — зза залізного щитка долітав тихий шелест, такий знайомий і такий забутий шелест листу на деревах. Вони стояли тут ось поруч, за муром. Там був старезний каштан і осика, — тремтлива осика. Легенький нічний вітерець, прокравшись в понурий чотирикутник жаских бльоків десь із степів, десь з просторів, від домів і садиб, від матерів і сестер, від дібров і гаїв, тихенько шелестів у верхівіттях цих самотніх дерев, одятих од світу і теж замкнених до в'язниці. Він їм про щось розповідав, він їм про щось нишком питав, випитував, тихесенько, щоб не почула варта і цих дерев не покарала, не зрубала.

Зтужіле за шелестом вітру й за гомоном листу арештантське вухо чітко розрізняло, як шумить лапятий клен і як тремтить смутна осика... Осика — дерево жалоби. Дерево, на якому повісився Юда... Ця легенда про тремтливую осіку, про свідка останнього зідхання нещасливого учня Христового, Юди Іскаріотського, немов би плинула крізь ґрати шелестом листу — приходила не одному на пам'ять, так ніби та осика за муром кричала про це в арештантській душі... І для одних то був шепіт потіхи, для інших тривожний крик перестороги... Приходила на пам'ять легенда й Андрієві, приходила на пам'ять і та осика, що стояла, мабуть, у біблійнім саду Гетсиманським.

Листочки за ґратами десь гойдаються на тоненьких черенках (ось так вони гойдаються!): загострена уява відтворює до найменших подробиць, як стоїть там каштан і осика за муром, як приходять до них вітер з далеких просторів, як гойдаються листочки на тонюньких черенках, як вони боязко лепечуть, шепотять один одному щось таємниче, стукаються один об один, переплітаються... Листочки... Маленькі... З одного боку глянцеваті, блискуче-зелені, з другого матові, вкриті ніжним сивим пушком. А на каштанові — лапаті, мистецьки вирізані, позубрені по краях, п'ятиконечні, як розчепірені пальці руки. Але чомусь листи каштана не зворушують серце, може, тому, що про них не існує легенди; серце зворушує тоскний гомін осики, і трепет її листочків заступає все, розливається морем — море листочків, причеплених за тонюнькі ніжки вниз головою... А над ними стоїть легенда...

І вітер теж зворушує серце, — уявлюваний і чутий лише з гомону вітер. Він прийшов сюди. Звідки він прийшов на це подвір'я? Ось він летить просторами, ось він торкає траву над стежками, де колись ходили Андрієві ноги, ось він пролітає над їхньою садибою, ось він торкає листи лапатоного клена, що колись вони його посадили з батьком біля хлівця... Вітер... Він не приніс з собою запаху трав, не приніс гомону перепелиного, не приніс свисту солов'їного, сміху дівочого, галасу дитячого, ластів'ячого стрекоту над їхньою хатою, зідхання матиного, — він не доніс нічого, але він те все чув і він те все ніс із собою... А може, приніс?! І розповідає там? Вітер... Він гойдає каштан і осіку за муром і звіряє їм те, що підглядав, і те, що підслухав, — може ж, «ті», зза муру, вийдуть на прогулянку... Від цієї думки і каштан зворушує серце. От він стоїть там — розлогий і кострубатий, чорнокорий, старезний каштан — і охкає тихо, похитуючи руками гілок, мов би хоче вдарити тими руками об поли, почувши щось в тривожному шепоті вітру. Андрій уявляє його, й серце його наливається спогадами... Ні, каштан теж має свою легенду. Прекрасну, чарівну легенду... Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною шпалерою й тримають на сонці чудесні свічі — свічі своїх квіток. Каштани,

наче великі паникадила, парадно розставлені на вулиці, встромлені в чорну, зволожену майським дощем землю. Вони стоять і тріумфально кадять в небо золотим пилом, пахощами, буйним патосом цвітіння, а на листах і на свічах квіток мерехкотять дощинки, діаманти краплин, випромінюючи веселки... А по вулиці йде, пританцьовує, сміхом заливається молодість, їхня молодість, його молодість, — по Києву, по столиці його землі, по бульвару Шевченка, — безжурна, відважна, горда, закохана молодість! І їй присвічує сяйво фантастичних зелено-рожевих паникадил... Каштани... Вони ж стояли і в парку його рідного міста — свідки його дитинства, свідки його юнацтва, свідки його любови, мрій, зідхань і поцілунків ночами травневими, вечорами липневими... Розпістерши віти густими шатрами, вони оберігали його щастя, його тайну, його радість, буремне кипіння його молодости. І вони мовчали, як змовники, й, як змовники, шуміли грайливо вітами назустріч, прихилиючи небо, скорочуючи до нього шлях... Каштани...

І це ніби від них післанець стоїть за вікном.

Коли йде дощ уночі, тоді за вікном чути шум окремих — дощ іде по деревах, і тоді арештантському вухові видається, ніби хтось грає на арфі, — дощ січе по групах листу, ударяє по різних площинах, поставлених під різними кутами, по листочках великих і маленьких, і все це відрізняє чуйне арештантське вухо. А вітер ходить і повертає гілля, те гілля скрипить, стукає гілечка об гілечку, роняє сушнину, що лускає і летить униз, торкаючи лист: — раз, два, нижче, — бринькає по листочках згори до низу, десь летить до землі. А коли дощ вщухає, а за ним затихає і вітер, — довго ще капають звуки ріжного тону — краплини зриваються й падають з листу на лист, з листу на лист — раз, два, три, чотири... Дерев! Цілий світ! Цілий великий сад, хоч їх тільки двоє. Вони шелестять листом за ґратами й вони шелестять у душі...

Іноді, ніби посланець від них, до камери залітає нічний мотиль, або й два, або й ціла бригада. Вони крутяться навколо пухиря лампи в стелі, б'ються об неї головою, кружляють несамовито, в сліпим розпачі, б'ються одчайдушне, потрапивши несподівано в трагічне коло, в біду непередбачену, і вже не можуть вирватися. Так, ніби потрапляють на «великий конваєр», в пастку цих мурів, і вже не можуть вирватися. Б'ються об сяйво, б'ються гістерично вже, ломаючи зір, і свою волю, і свою душу — і загибають. Падають мертві. Вже не можуть вилетіти, не можуть повернутися назад і щось розповісти про те, що підглядали. За ними спостерігають багато пар очей мовчки, без слова, і на кожного, те видовище, мабуть, наганяє тугу, як на Андрія, викликаючи прикрі асоціації, тяжкі аналогії...

Іноді в щиток залітає листочок, одірваний вітром і зумисне, може, закинений нишком. Листочок падає крадькома, наче закинена кимсь з волі секретна цидулка. Листочок з волі! Це стає подією. Листочок з волі! Зелений листочок з волі. На нім нічого не написано... О, ні, на нім багато написано, лише треба вміти те все прочитати!.. На нім написано надзвичайну поему, що стрясає душу, — поему про сонце, вітер, волю, життя... і поему про зраду... якщо той листочок осиковий.

Листочок ходить з рук до рук, і всі його читають, — кожен подовгу тримає його в руках, позираючи на двері, щоб не вломився цербер і не відібрав, а потім зідхає й передає далі...

Так. Тут ростуть дерева.
Вони ростуть по той бік, за чорним залізним щитком.
Дерева змовники. Дерева свідки.
А на них — мільйон листочків, що так прекрасно вміють говорити.

Забирали Давида на допит. Перший раз. Тихий і замріяний юнак Давид, обвинувачений в сіонізмі, в приналежності до організації Паолей-Сіон, весь час очікував цього моменту, але не йняв віри, що той момент прийде, що на нього може звалитися щось страшне. Він все думав, що перебуває тут випадково... Він ніколи нікого не скривдив, любив поезію, любив героїку, любив свою матір — любив її ніжно й для неї часто складав вірші, лежучи вночі, а тоді нишком читав їх Андрієві й дивився на нього зволоженими своїми великими очима. Щось в ньому було зворушливо наївне, дитяче. Вірші ті складав він по-українськи, наслідуючи не то Леоніда Первомайського, не то російського поета Іосифа Уткіна, його поему про рудого Мотеле... Тільки вірші Давидові були зворушливіші, кращі, бо не писані, а складені з самої глибини романтичного і наївного, юнацького серця.

І от його покликали на допит... Давид розгубився, але пішов бравурно.

Повернувся Давид того ж дня увечорі... Плечі його були побиті, так, як у Андрія в свій час. Для першого разу для такого юнака — то було забагато. Бідолашний хлопчина мав лице розгублене, безтямне, перелякане. Він опустився на своє місце й ніяк не міг прийти до пам'яті, здавалося, що в його голові не вміщалося все те, що він там почув і побачив нагорі. Вони йому закидають терор і приналежність до підпільної контрреволюційної організації. Ну й ще щось. Давид зворушливо й наївно розповів про свою справу і було видно, що перед владою й «партією» він був невинний і чистий, як голуб. Колись в часи голоду на Україні, в роки 21 — 22, американська допомогова місія ошасливила його харчовим пакетом... Ось це й була підстава для всього «діла». Що в ті роки він був малою дитиною, то нічого... Розповів Давид і про хід слідства, про безглуздий моральний терор, а потім про биття. Слідчий пообіцяв, що це його так легенько для початку. Так легенько!.. Сорочка на Давидових плечах прикипіла, і Андрій знав з досвіду, що це значить, знав, що цей юнак переніс «на перший раз». Очі Давидови були повні дитячого жаху, він його приніс з собою звідти, згори. Чого вони від нього хочуть!?! Що йому робити?! Вони від нього вимагають неможливого! Боже, що вони від нього вимагають!..

Від Давида, як на його вік, вимагали трохи забагато... Але в тім нічого не було нового ні для кого. Все нормально. Так вимагається з кожного. «Запрос не б'є в нос», за «дотепним» виразом Сергєєва.

Що ж йому робити?! Перед Давидом вставала та сама дилема, що повставала перед кожним і що встала була й перед Андрієм. Лише Андрій цього питання не ставив на порядок денний камери і ні в кого не питав поради. Бо в таких питаннях в кого питати поради?! Давид поставив це питання. Ні, його поставила юнацька безмежна віра в людей, надія, що ось так багато людей могли б йому чимсь допомогти. І кожен хотів би йому допомогти.

Як завжди, в людському горі все ж знаходяться порадики, зворушливі й щирі, які всім серцем хочуть добра. Лише біда в тім, що кожен до поняття добра підходить із своєю душею, зі своєю міркою. А коли це людина старша, сива, з великим життєвим досвідом, то їй тяжко перечити.

Професор доктор Літвінов від всієї душі хотів добра Давидові. Він голубив його рукою, як сина, й пошепки говорив йому, вливав у самісіньку душу свій найщиріший намір:

— Слухайте, Давиде! Ви молодий. Вам ще треба жити... Ви маєте матір, ви маєте, мабуть, кохану... Для чого вам калічити себе?... Цієї проклятої машини ви не переборете... Ніхто її не переборе... Ніхто!.. Так будьте ж розумним — коліться, доки вас не скалічили. Дайте їм все, що вони вимагають, чим то буде безглуздіше, тим краще. Адже там не дурні сидять і добачуть безглуздя, й одвіють його, як полову. І вони вас не покарають тяжко. О, ні, вони вас не покарають тяжко. Отакого от... Ну, дадуть п'ять років концтабору. Але що для вас п'ять років?! Ви молодий. Ви їх перебудете й повернетесь живий... Коли ж вас скалічать або доведуть до божевілля — ви вже ніколи не повернетесь... А вони вас скалічать і все одно засудять, і то ще тяжче засудять! Не будьте ж нерозважним... В цім усім нема іншого вибору, юначе, — або загин, або вихід в табори. А в таборах теж можна ж жити... Ви молодий, і ви їх перебудете... Коліться!..

Так говорив Літвінов, сивий професор Літвінов. Він говорив це щиро, з самої душі. Він це все не раз передумував за довге сидіння, за безкінечну черідку днів і ночей. І не один слухав і в душі згоджувався. Не один мав у тому моральну потіху, виправдання власного падіння, тому згоджувався. А дехто згоджувався з нудьгою, бо не було іншого розумного виходу, якщо людина хотіла жити. Існувала ж теза, що «з безглуздя треба боротися безглуздям, доводячи його до абсурду». Більшість згоджувалися тому, що вже саме так зробили...

Давид слухав, і видно було, що слова Літвінова діють на нього в бажанім для Літвінова напрямку. Логіка професора убійча. Та тільки ж було й видно, як по Давидовому обличчі ніт-ніт та й перебігала хвиля не то вагання, не то раптового протесту, не то палючого сорому від якоїсь думки, може, від уяви, як то він зможе те все, чого вимагає слідчий, виконати... Його шляхетна душа, наткнувшись на цю думку, ставала цапки.

«Перескочить чи не перескочить?» — думав Андрій, дивлячись на юнакове обличчя з почуттям глибокого жалю.

Професор Літвінов замовк, наголосивши востаннє свою пораду.

Давид звів голову й довго сидів мовчки. Все, що говорив професор, здається, своєю логікою вибило будь-які аргументи в його душі. Професорови поради й мотивації так само ствердив Приходько. Всі інші мовчали.

Андрій дивився на Давидове схилене обличчя, на його майже дівочий профіль, в якому щось було біблійного, либонь, від тих отроків, що їх вкинуто було в піч вогненну і що в тій печі не згоріли (але ж то була не та піч! В ось цій печі все згорає!), дивився на всю його зігнуту постать тендитну, створену не для тортур, що відповідала й всій його душевній конституції, створеній теж не для тортур, і думав не про поради, думав про щось

інше... Він думав чомусь про одного юнака, теж жида з походження, що він його бачив колись у цій таки тюрмі і що був єдиним жидом наглядачем (коридорним) на цілу тюрму, — то була рідкість не абияка, бо обслуга і тюремна варта складалися виключно з Авдрієвих одноплеменців, людей, прославлених репутацією вірних і твердих служак. Той жид був зовсім молоденький, такий як і Давид, кучерявий, інтелігентний — очевидно, перед тим був студент чи щось в тім роді. Завжди був мовчазний, лише очі дивилися на в'язня чемно.

Одного дня цей наглядач з шумом відчинив двері, покинув їх навстяж і побіг до вікна зачиняти його. Десь у коридорі розтиналися несамовиті крики й стогін, і то він вбіг зачиняти вікно, щоб не чути було криків на подвір'я. Руки в юнака тремтіли, чоло було вкрите потом і він, забувши, що в камері є в'язень, розгублено викрикував:

— Я не можу!.. Я не можу!.. Я не можу!..

З того, вигукуваного з самого серця з почуттям сорому, болю, огиди, протесту, «Я не можу!» Андрій зрозумів, що цей юнак з обов'язку служби щойно був присутній при мордуванні людини, й його шляхетна душа не витримала.

«Я не можу!»

Давид теж не зможе, бо його душа створена не для таких речей. Але, якщо він має шляхетну душу і не здібен на мерзость, то тоді чи зможе він встояти проти мерзості? Він не встоє, мабуть, проти тортур але чи встоє він проти мерзості?!

Давид сидів зігнутий і за кожним шерехом в коридорі здригав. Чекав виклику. Він був, як натягнута струна, й вібрував від кожного стуку, від кожного грюку за дверима.

По якомусь часі, як в камері вже про його справу забули, Давид тихо підійшов до Андрія й сів поруч. Сидів і дивився великими, зволоженими очима й чекав, нічого не кажучи. Він чекав, чи не скаже чогось Андрій. Що він порадить? Що він порадить? Нарешті Давид зідхнув, подивився Андрієві в очі з глибокою довірою й з признанням його авторитету й ледве чутно прошепотів:

— Що мені робити?!

Ну що Андрій може цьому юнакові відповісти? Андрій помовчав роздумливо, подивився на Давидові набряклі плечі, на правильні, витончені риси обличчя й звернув увагу на круто заломлені брови — о, цього раніше Андрій не помічав! Давидові брови можуть так круто заламуватись!

Ви маєте матір, Давиде?

— Так.

— І кохану?

— Так.

— І любите їх? І вони люблять вас?

— Так.

Павза.

— Давиде! В цій ситуації може бути два виходи: в м е р т и р а з, а б о в м е р т и д в і ч і. Вмерти раз, це бути роздавленим фізично, але лишитись і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим... Вмерти двічі — це вмерти безповоротньо морально ставши підлим трусом і нікчемою, і до того ж вмерти й

фізично, але як! Можливість вижити в таборах — це байка. До того ж... вижити морально мертвому!.. Ви пам'ятаєте легенду про Юду, Давиде?! І ви пам'ятаєте легенду про осіку?..

Давидові очі замерхтіли сльозами. Він довго дивився Андрієві в лице, потім стиснув мовчки Андрієві пальці і пішов на своє місце. Там сидів тихо, поклавши голову на коліна...

Давида почали водити на допити щодня. Камера обмотувала йому побиті плечі рушниками, а поверх одягала сорочку, перед тим як іти, щоб не так було боляче терпіти. І так само йому обмотували стегна. Хитрили. Але слідчий все те здирав і арештантське милосердя пропадало марно. А може, й не пропадало?.. В кожному разі Давид в чомусь черпав з душевну силу терпіти тяжкий іспит стоїчно. Андрій сам здивувався, на що здібен цей тихий юнак.

Їх забирали — Андрія й Давида — майже одноразово, і вони ходили на допити, як то кажуть, «на пару», хоч ходили до різних слідчих.

Одного ранку, після типової ночі, їх привели разом назад до камери. Андрія привели попід руки, а Давида принесли на брезенті, побитого, непритомного. Принесли в камеру, покладали біля дверей і пішли. Охріменко, як кожного в таких випадках, переніс Давида на місце.

Давид лежав без пам'яті перед очима цілої камери й дрібно тремтів, а доктор Літвінов скорбно ходив біля нього, змочував чоло водою, голубив тремтячою батьківською рукою його тіло... Юнак помалу приходив до пам'яті.

А прийшовши до пам'яті, Давид схопився злякано й сів. Озираючись по камері, минаючи Літвінова... Потім швидко підповз на руках до Андрія, уткнув лице в його коліна й тяжко заридав...

Камера опустила голови. А з Петровським сталося щось неймовірне. Петровський не витримав — він весь затрясся, лице зморщилось, в нестямі він підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав:

Господи!!! Господи!!! Хай... Хай... О-о!!!

Він не міг вимовити чогось страшного, що видиралося з його горла.

Глянувши крізь паволоку туману на нього, на піднесені страшно руки, мов крила, Андрій знову згадав свою матір і ті її очі безтямні, і видалося йому, що щось валиться з грохотом. Андрієві підкотився клубок до горла — шкода стало безмежної людської віри, шкода цього прекрасного й так нагло розтрошеного старця, й він, зідхнувши, промовив:

— Не треба, отче!..

Бунчук повернувся з «брехалівки» і розповідав «анекдоту»... Анекдоту, що їх творила тут, в цих мурах, сама дійсність.

Хоча цей Бунчук сам був суцільною анекдотою з його всією справою. Здоровий, ставний красень, «вождь» всіх фізкультурників, бо директор Республіканського інституту фізкультури, він не витримав уже «малого конвасра» й залізної логіки умовлянь слідчого і, як відомо, підписав дивовижний протокол після перших кількох езекуцій. Головне ж, підписав тому, що він — член партії, і його легко переконали, що «так треба для країни й партії». Гаразд, він дисциплінований член партії! Він підписав «широсердні зізнання», що,

згідно обвинувачення, «дійсно» був організатором повстанської й терористичної організації; складеної з фізкультурників (і то в республіканському масштабі!) і мав на фізкультурному параді в Києві убити секретаря ЦК КП(б)У — Косіора. Убивство мало статися в спосіб кинення великого букета квітів на трибуну, а в квітах мала бути бомба! В провід цієї організації Бунчук завербував усіх викладачів, професорів і інструкторів свого інституту. Власне, «завербував» слідчий, а Бунчук тільки підписав, що це іменно так було, переконаний залізною палкою й аргументами про «вірність країні й партії». Потім Бунчук чекав трибуналу.

Раптом Косіор потрапив у неласку — виявилось, що він «ворог народу"! Ця вістка прийшла до камери з волі, — приніс її один новенький. Почувши про це, Бунчук танцював з радости — доля виручила його! Він з категорії ворога народу несподівано потрапив у категорію героя! Адже ж він хотів убити «таки да!» ворога народу. Не якогонебудь, а великого, злісного, справжнього, найбільшого!.. Хіба це не геройство!? Власне, з цієї нагоди Бунчук і розповів про всі пікантні подробиці своєї справи цілій камері. Він не і утримати вже язика за зубами на radoщах.

Після такого милостивого жесту фортуни Бунчук нетерпляче добивався до слідчого. Але слідчий не квапився, мабуть, збитий з пантелику, розгубився. Потім слідчий викликав Бунчука... Велика радість закінчилась ще більшою печаллю.

Чемний і ввічливий слідчий, поздоровляючи з перемогою, підсунув Бунчукові папірця для підпису. В цій папірці стояло, що Бунчук, згідно його попередніх щиросердних зізнань, мав у спілці з Косіором убити члена ЦК ВКП(б) СРСР, а тепер секретаря КП(б)У, товариша Микиту Хрушова.

Даремно Бунчук опирався, не можучи розлучитися з такою прекрасною жарптицею, яка несподівано влетіла йому до рук, — слідчий його «переконав», що було саме так, як написано ось в цьому папірці, а все попереднє — то була підла спроба обдурити органи революційної законности. І Бунчук підписав.

В процесі цього підписування він побував у «брехалівці» цілий день, куди його вкидали «думати».

А тепер, повернувшись до камери 49-ї, Бунчук розповів про свою печаль, а тоді розповів ту анекдоту, що чув у «брехалівці». Це була весела анекдота...

Жило на світі, в якомусь глухому селі, п'ять братів, дітей однієї матері. І от одного з них посаджено до тюрми. Бито його, товчено його, селяка бідолашного, за те, що в колгоспі «подохли коні», вимагано великих діл та цілої великої організації. Мучився чоловік, як той бідолашний Аслан, упирався, але нарешті здався. Тільки в нього не вистачило совісти завербувати когось чужого, й він приніс у жертву рідного брата, завербував його. А тоді вони з цим братом, зустрівшись у тюрмі й розв'язуючи ту саму ділему вже вдвох, вибираючи жертву молохові ненаситному, вирішили завербувати третього брата. Вибірали того, котрий мав менше дітей. Потім завербували четвертого... Лишався на волі лише один брат з цілого роду з купою дітлахів... Брати думали-думали, що ж буде робити самотою один брат на волі? Ліпше вже бути всім укупі... І тоді вони вирішили завербувати п'ятого брата і завербували. На волі лишилася старенька мати, квота й нікому не потрібна, якої ніхто вже не зможе й не схоче завербувати.

І тепер ті п'ять братів несподівано зустрілися в «брехалівці», випадково. Зустрілися, цілувалися, обіймалися, ніби приїхали один до одного в гості... І мабуть, всі підуть на розстріл...

Така анекдота.

Андрій із завмиранням серця слухав, як реагує камера... на таку анекдоту.

Камера реагувала, звичайно, так, ніби все в порядку.

— Господи! Все в порядку?!

Людина — це найвеличніша з усіх істот. Людина — найнещасніша з усіх істот. Людина — найпідліша з усіх істот.

Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом.

Та найдивнішим є, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині. І мабуть, для того винайдено «конваєр», щоб поставити все на своє місце. Може, на цьому позначився перст Божий, щоб узнати, чого варті ті, що сотворені по образу і подобию Божому? Тоді який же парадокс криється в тім, що за провідників Божої волі вибрано тих, які давно той образ і подобу втратили?!

А втім, тяжко Андрієві визначити, хто саме образ і подобу втратив і що в дійсності є на цім світі парадоксом.

Як і тяжко визначити, що таке в дійсності є «конваєр» і яке його призначення універсальне.

VI

Однієї ночі Андрій «розколов» свого слідчого... Ще напередодні, стоячи на «стійці» — тобто в положенні стовпа, без сну і відпочинку (це поставив його Великін, щоб «думав»), рано на світанку Андрій побачив таку картину.

У вікні будинку, що стояв на протилежному кінці тюремного подвір'я і де мешкали відповідальні працівники управління НКВД, хтось висунув у вікно грубезні дошки, зв'язав їх вірвовкою й пришвартував до горішньої рями, а тоді намагався влягтися на них... Видно, після пекельної ночі, після криків і стогонів, після божевільної музики «конваєрів», після своєї «праці» бідолаха не міг заснути нормально, по-людськи, в ліжку, в кімнаті і намагався приспати свої нерви на сквознику. Видно, він задихався межі чотирма стінами й шукав забуття на свіжому повітрі, у вікні... Він поклав під голову подушку й влігся на дошки горічерева... Довго крутився, вставав, знову лягав. Нарешті прив'язав себе через поперек до дощок простирадлом, щоб не впасти спросоння, і, либонь, заснув... Уві сні схоплювався, жестикулював руками, звивався... Це він так спав. Людина з розладженою психікою. Андрій пригадував весь шал «фабрики-кухні» й розумів того бідолаху.

Цей підглянутий кадр з побуту діячів «органів революційної законності» став несподівано тим ключем, яким Андрій розімкнув і «розколов» свого слідчого, і то так, як він сам нікого, мабуть, не колов. Це було наступної ночі.

Десь приблизно по дванадцятій годині, після півночі, після довгого й безнадійного нукання, супроти Андрія було організовано психічну атаку. Биття й прями тортури, бач, не

давали належних наслідків, а Андрій був так знесилений всім попереднім биттям, що застосування прямої дії до нього вже було безглуздом, крім того, слідчі, видно, врахували, що до людей Андрієвого складу вигідніше застосовувати моральний, психічний тиск, аніж просте биття, бо останнє дає цілком зворотний ефект, в чому вони й переконалися протягом всієї слідчої епопеї. Отже, вони вирішили підійти до нього інакше.

Андрій сидів на стільці вкрай знесилений і чекав тортур. Чекав чогось нового, несподіваного, непередбаченого й ще не спізнаного. О, арсенал у цих мучителів невичерпний і, здається, безмежний, геній цієї новітньої інквізиції поістину подивугідний. Коли перевалило за північ, коли мури всього управління сповнилися так добре знайомим тоскним, приглушеним клетотом, в Авдрієвій кімнаті почалися таємничі приготування. Забігали якісь люди, зазирали в двері, перешіптувалися з Сергєєвим, позирали таємниче з-під лоба на Андрія й хапливо щезали. Сергєєв подовгу зупинявся поглядом на Андрієві, немов вивчаючи його обличчя перед початком чогось особливого. Вийшов, лишивши Андрія самого. Потім швидко вернувся. Зачинив вікно і опустив тяжку штору. Нашорошився. Зараз щось почнеться... Він чогось чекав, либонь, хвилюючись сам. До кімнати забіг Великін — вийшов. Забігли два здоровенних оперативники — теж вийшли...

Раптом вгорі, по той бік стелі, гупнуло, аж посипався порошок з люстри, що легенько гойднулася, і враз за тим розітнувся несамовитий, божевільний крик... Когось, мабуть, били пластом об підлогу, взявши за руки й за ноги... Андрій чітко уявив, як його, того нещасного, взяли за руки й за ноги й ударили об підлогу. Андрієві здалося, що це вдарили його, по тілу побігли комашки, він відчув, що блідне ще дужче, аніж був до того. Одначе ледь-ледь посміхнувся: він розгадав, що це все значить. Психічна атака. Для «того» — страшні тортури, для нього ж психічна атака. Одним пострілом убивають двох зайців...

Знову гупання й знову несамовитий крик... Знову... Знову... По стелі тупцяється багато ніг, галасують, а над усім зринає фугасом зовсім неймовірний, нелюдський, безтямний рев після кожного удару...

Сергєєв зблід, дослухаючись до того реву над головою, хоч і удає з себе байдужого, «залізного».

— Ну? — питає Сергєєв Андрія з притиском.

— Що?

— Чуєш? — повів бровою, на стелю.

— Чую...

— Ну як?

— Здорово кричить...

— Отак і ти, гад, ревітимеш зараз, як паротяг!

Андрій не відповідає. На стелі ще дужче гупає й ще дужче розтинається рев на всі можливі тони, разом злучені, так ніби раптово реве орган на всі голоси.

Сергєєв бігає по кімнаті.

— Ну? — запитує сердитим голосом, і Андрій схоплює, як той голос злегка тремтить.

— Що?

— Чу-уєш?! — голос тремтить.

— Чую...

— Ну, як, гад?!.

— Здорово кричить...

Гупаня покриває Андрієві слова. Від реву в Андрія в самого морщиться шкіра й чоло береться потом, але він тримає себе з усієї сили. Дивиться на Сергєєва й бачить, що психічна атака діє на його «залізного» слідчого куди в більшій мірі, аніж на нього. Мабуть, бити й в азарті не чути крику своєї жертви, це одне, а слухати збоку — це зовсім інше. Сергєєв мгне цигарку, закурює й забуває за неї, знову закурює, лице його зблідло, чоло взялося потом, русявий причісаний чуб спітнів і zdeформувався. Зупинившись перед Андрієм, Сергєєв витріщає очі:

— Ну?! — він кричить, намагаючись криком привести свої нерви до рівноваги.

— Що? — запитує Андрій тихо й дивиться Сергєєву в обличчя. Той ще дужче губиться й ще дужче кричить:

— Чу-уєш?!.

— Чую...

— Ну... Ну, як?!. Гад?!.

— Здорово... кричить...

— Отак... і ти... гаад... ревтимеш... як паротяг!!.

Он який ти, думає Андрій. Він бачить, що нерви слідчого вириваються з-під контролю. І то від такої дурниці! Чого ніби? А Сергєєв підходить до вікна, шарпає штору й відчиняє вікно, знову зачинає... Рев на горі вибухає й Сергєєв морщиться так, наче йому висмикають зуба... Знову — знову...

— Ну як? — питає Сергєєв, не глядя на Андрія.

Андрій мовчить. Він дивиться на слідчого й згадує того, що вранці вмощувався на дошках... І так, наче хто просвітлює Сергєєва промінням — Андрій наскрізь бачить душу цього юнака.

— Слухай, слідчий! — говорить Андрій тихим, хрипким голосом.

— Що? — скинувся Сергєєв.

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, надумав? Нарешті!.. Ну, говори. — Сергєєв, виразно зрадів, що до нього заговорено. Аби тільки не чути того реву нагорі. — Ну, говори...

Андрій витримав павзу, дивлячись в розгублене, бліде обличчя.

— Дивлюсь я на вас і мені вас жаль...

— Що? А-а... Що ж ти, барбос, агітувати здумав слідчого, га?! — але то було промовлено без люті, а так собі з робленим смішком, рятуючись від крику нагорі.

— Ну-ну, давай далі.

— Так. Мені вас жаль. От ви нас роздавлюєте (Андрій повів очима на стелю), ви нас роздавлюєте, а вам і в голову не приходить, що це ж ви самі себе роздавлюєте... Атож... Я говорив вам про мільйони. Так, нас мільйони. Мільйони, ім'я яким «народ»!.. І ви його роздавлюєте, бродите черевиками по нашій крові, удаєте з себе «караючу десницю», пролетарське правосуддя, яке не знає милосердя. Все повторюєте, що ви

залізни... Але проти нас, проти народу, проти нашої крові ваше залізо — це тільки оливо... І мені вас жаль... Ви мені говорили про дівчину... Ви мені говорили про матір... Ви, здається, говорили про дітей, про любов, про щастя, — уживаючи й ці аргументи, щоб розчавлювати нас, щоб добивати нас... Так от, — ви нас розчавите (о, ви дуже багатьох розчавите!), розіб'єте плашма об підлогу... Ви чуєте, як «він» там кричить? Дивіться ж мені в лице!! — підніс Андрій голос. — Дивіться в лице!!! — і далі карбував кожне слово. — Ви нас розчавите, але самі ви ніколи не матимете щастя. Ми вас переслідуватимемо все ваше життя... Ви закохаєтесь, але ми кричатимемо, й скавулітимемо, й отруїмо вам щастя... Ви слухатимете шепіт коханої й не чутимете його, бо ми кричатимем і ревтимем, «як паротяг», заглушаючи для вас цілий світ і голос коханої... Ви обійматимете своє щастя, але не зможете ним оволодіти — ми кричатимем і витимем і ви прокленете той час і годину... Ви одружитесь, але втічете з шлюбного ложа, бо ми обступимо вас — мільйони й тьми нас, замордованих, скривавлених, і ревтимем так, що ви не здібні будете прикласти уст і напитися з келеха любови... Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамовитий крик... Ви чуєте??! Отак от, отак от ми все життя ревтимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам. Ви втратите радість отцівства і радість подружжя, і навіть материнську любов ми отруїмо вам — ви слухатимете матір і цуратиметесь її, бо її очима дивитиметься на вас безліч наших матерів, а її голосом говоритиме їхня довічна скорбота, а в її сльозах одсвічуватиметься наша кров; а коли ви схочете шукати затишку в материнській ласці, ви не матимете її — ми кричатимемо, й ревітимемо, й скавулітимемо...

Андрій говорив, а Сергеев дивився все більше приголомшено, поширеними очима. Так, ніби Андрій розкрив його душу й вивернув на показ те, що він так старанно ховав, ніби Андрій підглядив найінтимніший куточок його душі й показав усім... І от він стоїть в повній наготі, болісно й розгублено скрививши обличчя. Брови йому смикались, а по всьому обличчю виступили червоні хоробливі плями. Зловив Андрій його зловив на найінтимнішому, на найбільше затаєному, такому болючому й такому страшному.

Сергеев уже не слухав, що там робиться вгорі, він слухав Андрія. Звідки Андрій про все те знає?! — так, здається, й кричав увесь його вигляд.

А Андрій говорив ще якийсь час в несамовитому патосі. Помалу той патос спав. Нарешті Андрій зідхнув і тихо закінчив:

— Ви молодий, але ви все втратили змолоду. І сон, і спокій відцураються вас... І от на нас поросте «чортополох», як обіцяв товариш Вишинський. Але ви тому чортополохові заздритимете... Так, ви йому заздритимете... Бо на тому чортополохові розцвіте безсмертний наш, всерозторощуючий гнів.. І ви ж його й боятиметесь, бо на ньому розцвіте ваше вічне, незгладиме й незнищиме позорище...

Андрій скінчив. Сергеев сидів і розгублено тормосив волосся. — «Чорт!» — мурмотів ледве чутно. — «Чорт» - «Диявол!» — Але в тім мурмотінні не було злоби, а було щось безпомічне, дитяче. Гупання й крики над стелею вщухли вже, і в кімнаті стояла тиша. Сергеев ніяк не міг прийти до пам'яті. Так його оглушила Андрієва тирада.

Нарешті скривив обличчя в посмішку і, вшнипившись очима в пачку цигарок, запитав зміненим голосом:

— Звідки ти... все це... знаєш?

Андрій нічого не сказав.

— На, закурй, — простяг Сергєєв цигарки. — Чорт з ним, бери закурй.

Андрій відмовився.

— Гм, даремно... Ну нічого...

Сергєєв закурив сам і довго мовчав, давлячись димом. Рука його, тримаючи папіросу, тремтіла.

— Ти диявол, ти це знаєш?

— Чув.

— Так от я тобі кажу... Диявол... Ну, чорт з ним... Гм... Чорт з ним! (павза). Так... Знаєш що?

— Що?

— Розкажи мені щонебудь... Ні-ні, не про діло. Під три чорти!.. З тебе, сатани, все одно нічого не вийде! Розкажи щонебудь... Так собі, щонебудь... Ти, здається, був на ДВК?

Андрій підтвердив.

— І китайців бачив?

— Бачив.

— І японців?

— Бачив.

— І китайнок? І японок? І тварин бачив? І гори, і ріки, і мисливців, і все бачив?

Виявилось, що Андрій дійсно все бачив.

Сергєєв захопився за це:

— От і добре. Розкажи ж мені, як там люди живуть. Чого не хочеш говорити, не говори, чорт з ним, а що хочеш — говори... Ніч ця довга і в нас часу вистачить.

Ось так Андрій і розколов свого слідчого. Ось так із награного й набундюченого чекіста раптом вилушив людину і сам здивувався. Не знати, як то надовго, але грізного Сергєєва не було, а був такий собі юнак, сіроокий і роззброєний. Та хочби це було тільки на одну ніч — і то добре. Цей, такий злючий і гонористий, Сергєєв виявився досить смішним і цікавим хлопцем. Може, тому, що хотів утекти від усього душею, перепочити нею, він з величезним, інтересом слухав Андрієве мелянхолійне оповідання про те, як і де люди живуть, які на світі є дівчата, як за тридев'ять земель квітнуть квіти й течуть ріки, як сходить сонце над Тихим океаном, як свистять вітри над Колимою... Андрій розповідав охоче. Це все таки краще, аніж вити й ревити від болю, краще, аніж слухати ідіотичне лементування та качатися під ударами чобіт і паліччя по підлозі або сидіти на гарматні... Ніч плинула за млиновим решетом, а вони собі мирно розмовляли, як два приятелі, як двоє нормальних людей. Андрій оповідав тихим, роздумливим, повільним голосом, а Сергєєв слухав з найщирішим інтересом... Андрій побачив, що ця людина рада утекти від себе і від усього...

Коли Андрій переконався, що його слідчий цієї ночі не хоче вести слідство, а хоче тільки по-людськи гомоніти, вірніше, слухати всяку всячину, аби лиш збавити час, коли слідчий підчас розмови знову запропонував йому цигарку, Андрій взяв і закурив. Так вони курили й збавляли ніч в безневинній розмові.

Але ось Сергеев нагло як не стукне, як не грюкне, як не кине палку об підлогу, як не закричить несамовито:

— Гад!! Говори!.. Колись!.. Розколійся!!

Андрій тетеріє, зупиняється на півслові, а Сергеев слухає якусь мить, що робиться в коридорі, а тоді посміхається й говорить нормальним голосом:

— Як я отак буду раптом горлати й з ума сходити — не звертай уваги (а очима на двері), пойняв?

Андрій «пойняв». То по коридору мимо дверей проходило, може, якесь начальство і Сергеев інсценізує, що слідство «йде повною парою». Коли кроки затихають, Сергеев киває Андрієві:

— Давай далі.

Розмова плинула далі...

Ось так вони й збавили ніч.

На світанку Сергеев насупився, позіхаючи, викликав вартового, і, не глядя Андрієві в обличчя, відправив його «додому», До камери. А сам лишився такий насуплений... Мабуть, йому все таки не сподобалося, що Андрій його так знамените розколов. По самісіньке «нікуди». Хам обернувся в людину. Але це було тільки одну ніч. Більше цього вже не повторювалось.

На цитриновій латочці неба вечірнього, на латочці, розграфленій млиновим решетом, ген за лиловими дахами гойдається суха вершинка якогось деревця. Вона вібрує, нахилювана вітром все в один бік, тремтить на холодному, цитриновому екрані, опирається з усієї сили, змагається. Її обчухрано вже геть від усіх гілочок, лишилась тільки гола карлючка, хвостик — і той хвостик б'ється в агонії під натиском вітру, вібрує одчайдушно, напружуючись рештками сили, щоб не зломатись... Щоб не зломатись...

Андрій дивиться на ту самотню вершинку, сидячи на своєму стільці... Думає про матір... Думає про своїх братів... Дивиться на агонію химерної боротьби там, на цитриновій латці неба, над лиловими, байдужими, понурими дахами, і на серці йому тужно...

За лиловими дахами, за тією вершинкою, десь грає духовна оркестра... Серед мідяної какофонії сумовитий баритон веде власну мелянхолійну прошву, сам собою, один серед шалу корнетів і валторн, і дурного брязкання літавр... Вальс.. То, мабуть, десь в близькому сквері (це на Сумській!) відбуваються танці. Танцює молодь... Танцює... Може, там танцює Великін і всі «футболісти», з модно закасаними рукавами й в черевиках «шіммі»... Вальс «На сопках Маньчжурії»... Там танцює воля й байдужий до всього світ...

А вершинка тремтить болісно і одчайдушно, щоб не зломатись... Щоб не зломатись...

І Андріва душа в'ється біля тієї вершинки... Не зломатись!... Вона не мусить зломатись!..

Вершинка затята й дуже уперта. І Андрієве серце наливається злорадством — «От встоїть!! От встоїть!»

Цитринове небо надимається й береться кривавим кольором. Потім опаловим... Кольором зненависти й зневаги... Кольором тупого безсилля й злоби.

Слідство зайшло в тупик. Андрій нічого не підписував, слідчі ні до чого не могли його змусити. Ставши зовсім кволим, настільки слабим, що до нього вже було ризиковано застосовувати радикальні засоби, Андрій спостерігав злорадно, що його мучителі опинилися в дурній ситуації. Убити вони його не можуть (бо не можна ж убити курку, яка має знести золоті яйця!), а розібрати його душу до решти теж не можуть. Вся їхня хвальковита всесильність виявилася насправді безсиллям, а їхній конваєр виявився теж недосконалим, занадто грубим, для розбирання биків або іржавих тракторів. І Андрій злорадно мружив очі, ховаючи несамовиті іскорки в них... То нічого, що вони його так вимучили, то нічого. А от подивимось, чим те все скінчиться.

Карти на стіл, панове! Карти на стіл! Тепер вони мусять припірати його «речовими доказами», показуючи йому документи «діла», ріжні свідчення, ловити його на фактах, іменах, датах. Вони мусять, хочуть чи не хочуть, показати йому все, що там вони мають в тій грубій зеленій течці! І він про все взнає, про все те, від чого в нього так ниє і болить серце. Це мав бути дійсно цікавий етап слідства. Потім вони ще мусять дати йому очні ставки з усіма тими, хто тую течку напакував «матеріялами». Мусять! Очні ставки! І він на власні очі побачить те, що так до болю хоче знати. Він ту всю прокляту загадку нарешті розшифрує. Розшифрує, панове!

Та тим часом ніхто ще не викладав карти на стіл. Конваєр ішов далі. Облишивши паліччя, гарматні й всі інші геніяльні винаходи, бо вони вже свою функцію виконали скільки могли, тепер Андрія вирішили взяти «ізмором» Конваєр пересунувся новою ділянкою — слідство зайшло в стадію «нукання», безкінечного сидіння на стільці, іспиту безсонням. Цілі, ночі звечора до рана.

Андрія приводили й саджали на стілець, біля дверей, веліли скласти руки на коліна й так сидіти. Сергеев сідав ген по той бік моря блискучої підлоги, за столом, читав книжки, листав папери, щось писав, позіхав і зрідка між ділом нукав:

— Ну?..

Андрій звик до того нукання й не відповідав нічого. Він собі думав про своє, мріяв, тренувався в дріманні, не заплющуючи очей.

— Ну?..

Те нукання капало, як крапля з даху після великого грозового дощу, й під його монотонний плюск гарно було дрімати.

Часом Андрієві здавалося, що слідчий хоче з ним заговорити в тім дусі, як то було тієї знаменитої ночі, коли він його розколов. Але то лиш так здавалося. Слідчий зовсім не збирався повторювати того, що сталося випадково й було свідцтвом його слабодухости, не гідної чекіста. Він був підкреслено сухий і презирливий.

Сергеев — це було суцільне презирство.

Андрій — суцільна ігнорация.

Так вони просиджували цілі ночі, ділячи тишу на шматочки отим монотонним — «Ну?»»

Часом цей порядок порушувався.

... Ось Андрій, занепокоєний тим, що його щось кусає за палець ноги, дивиться вниз на свої черевики й бачить, як зза ранта виповзає блощиця (а їх досить і поза рантами і всередині черевиків!) — вилазить і повзе по блискучій, навощеній підлозі. Андрій цікаво спостерігає її, не рухаючись. Блощиця повзе далі, далі, в напрямку до слідчого. Андрій мляво думає — «Утіче!.. ще півметра і вона утіче, він вже її не дістане». Тоді підводить очі на презирливе, нахилене над столом обличчя слідчого:

— Слідчий!..

— Ну?

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, унадумав? Ну, говори, — відгукнувся Сергеев жваво.

— Дозвольте блощицю вбити.

— Де?! — скидається слідчий.

— Ось... Повзе по підлозі... до столу... З черевика вилізла...

— Що ж ти, гад, наніс блощиць, щоб твого слідчого зжерли?! Бий!..

Лусь. Андрій дістає блощицю ногою й придушує, а очима дивиться на слідчого.

Коли б слідчий знав, що він при тому думає!

Знову заходить тиша.

По якомусь часі Андрій помічає, що друга блощиця повзе по стіні за його спиною. Вона вилізла десь зза обцаса, вихопилася на стіну й от повзе.

— Слідчий, — говорить Андрій, зідхнувши мляво.

— Ну що там?

— Дозвольте ще слово мовити.

— Ну, давай, говори. — На цей раз Сергеев утримується від радості й говорить понуро, не підводячи очей від паперів. — Говори.

— Дозвольте ще блощицю вбити.

— Чорррт...Де?

— Ось повзе по стіні.

— Гм... — Сергеев якусь мить мовчить, а тоді цідить крізь зуби: — Не тронь!.. Это социалистическая собственность!..

«Ні, таки, він напевно розколов цього Сергеева тієї ночі, — думає Андрій, — і, здається, фундаментальне».

Суха вершинка стоїть нерухомо, змучено над лиловими силуетами дахів. Вітру немає — штиль. Понуре небо догоряє, як купа жару, вкриваючись сірим попелом, попелом ночі. Безсилий вітер заліг десь за мурами — він же може нічого вдіяти з тією упертою карлючкою... Нічого не може вдіяти. Бо їй ще не вибила остання година, призначена вищою силою, тією силою, що стоїть понад вітрами, понад мурами, понад опаловим небом, понад злобою, понад усім... І скорбна карлючка стоїть тріумфально над

тим усім на опаловому тлі неба, — скалічена, обчухрана, самотня, але... стоїть! Позбавлена всього, уже всього, але — стоїть! Як сама гордість.

Коли Андрія вели коридором сьогодні, в тім коридорі стовбичила група молодих людей в уніформах, вони були всі п'яні, збудоражені, розхрістані, а серед них був той сержант з рідного міста, що сказав тоді — «Я в а м н е з а з д р ю !» Впізнавши Андрія, що проходив мимо помалу, з закладеними за спину руками «по формі», сержант стрепенувся, підніс вгору свого волосатого п'ястука і п'яним голосом вигукнув на весь коридор:

— А-а!.. Слава пролетарським авіаторам!!

Очевидно, про нього вже існує легенда. Легенда в цих мурах.

Тепер Андрій думав про сержанта, дивився на суху карлючку на опаловому тлі неба, пригадував сержантове обличчя й сірі коні в яблуках, холодний ранок і свої думи біля запряженої лінійки про качині перелети... І сонату Бетговена... І Катеринине збентежене обличчя... Він згадав те, що в цім хаосі пригасло... Серце бралось безвідчитною тривоною:

— Чого цей сержант тут?

Згодом вияснилося, чого цей сержант тут. Опівночі до кімнати зайшов Сафигін. Начальник Н-ського райвідділу — Сафигін! Гість з Андрієвого рідного міста. Він зайшов з портфелем, без кашкета, з чого було ясно, що він давно тут і прийшов сюди з іншої кімнати.

Андрій аж стрепенувся...

Сафигін привітався з Сергеевим кивком голови, як добрий приятель, і зупинився перед Андрієм, дивився на нього діловито, немов хазяїн. Був сердитий, нахмурений, збудоражений чимось.

От би взяти й розпитати в нього, що там робиться вдома!.. Але Сафигін не сказав ні слова привіту, і Андрій зрозумів, що цей товстух, цей такий тонкий знавець природи, цей аматор полювання на Андрієвих сагах, зовсім не для того сюди приїхав. Він приїхав, либонь, давати з ним раду, викликаний спеціально. Аджеж Андрій належить до його району до його, либонь, пляну «заготівель ворогів» і на Сафигінові лежить велика доля відповідальності за те, як ця частина цього пляну поводитьсь, який дає виробничий ефект.

Ефект поганий, про це Сафигін знає й через те він такий нахмурений. О, це зовсім не той лінкуватий і великодушний співбесідник, що так розважав був Андрія, відібравши його вад некурящих блощиць. Це стояв чекіст в повному розумінні цього слова. В дебелих чоботях, обперезаний ремінням, черствий і зловісний. На червоному, одутлому обличчі нічого не було з того, що Андрій бачив першої ночі, лише було написане суцільне презирство і офіційність. Обличчя червоне, але вираз його холодний. Він стояві помахував портфелем.

— Гм... Ви, я бачу, таки зігнорували мою пораду? І як же вам літається? Га?! (Глум).

Андрій дивиться на нього пильно, не відповідає ні слова.

— Та-ак... — тягне Сафигін презирливо й сідає до столу, поклавши тяжкий портфель. Це він зробив жестом, який збентежив Андрія, — жестом, що говорив: «нічого,

упирайся, але ось тут є те, що всю твою упертість робить непотрібною й безглуздою». Те ж саме було написано на Сафигіновому обличчі.

— Ну, як він? — запитав Сафигін у Сергеева таким тоном, як то питає сердитий дядько в учителя про безнадійного й нелюбого, накиненого під його опіку сестриного дармоїда. Питає так, щоб Андрій чув, хоч видно, що вони вже про Андрія багато й не раз говорили.

Сергеев знизав плечима:

— Ну й чорта ви нам дали!.. Це ваше золото!.. Доведеться розстріляти... А жаль... Уявіть собі, він хоче витримати?! Ха!..

— Так, він хоче літати... (іронія).

— Він літає!.. Та тільки що з того.

Сафигін заходиться сміхом. Потім поволі відкриває портфель, дістає якісь папери й значуще передає Сергееву. Сергеев робить великі очі — він приємно вражений, здивований, задоволений... Вони щось говорять притишено... До Андрія долітає слово — «секретарка».

По Андрієві йде гаряча хвиля... А Сергеев тихо, щось зрівнюючи в зеленій течці:

— А-а!.. Це та?..

— Так.

Гаряча хвиля туманить мізок. Він не годен логічно думати. Хтось насторожений і чуйний каже — «Це вони провокують! Обережно! Вони зумисне про це говорять! Вони знають пружину твоєї душі, й щось комбінують, і зумисне говорять про це... Обережно!» Але те все заливає гаряча хвиля — хвиля болю, протесту, кричущої туги від неймовірного припущення:

«Катерина!?»

Щось там в ділі є таке, що може геть його розторочити й всьому покласти край. Що то за папери? Що там зроблено?.. А там щось зроблено... Щось десь діється, готуючи йому удар, несподіваний і неуявний. Не може бути... Це вони провокують.. Він пригадує останню зустріч, Катеринини очі, повні сліз і в той же час розгубленості...

В гарячковім мізку гойдається самотня вершинка на опаловім тлі неба... Голова його хилиться під нестерпним тягарем...

«Не може бути!»

Він примирився з можливістю зради братів; він не вірить в це, але примирився й, захищаючи себе, свою душу, він захищає їх, пам'ять про них. Але це б була крапля, яка може його геть зломити...

...Самотня вершинка вібрує в останньому божевільному напруженні... Помалу заспокоюється й стоїть, як чорна свічка, скорбна й випростана, чекаючи нового шквалу... Чекає...

«Не може бути», — говорить хтось із слезами безнадії.

А Сафигін дивиться на Андрія, примруживши очі, й убійчо посміхається. Вивчає Андрієве обличчя. І так само посміхається Сергеев. «Щось вони мають! Щось вони мають в своїх руках справді таке, від чого всі його змагання можуть стати марними і намарне піде його кров, його вогонь і розтрачена сила».

Андрій чекає, що вони будуть говорити. Він хоробливо хоче знати, що ж там таке? Чим же напхана та течка, що помітно набрякає. Вона ще грубша стала відтоді, як він її бачив востаннє. Що там збирається? Аж тепер тільки він як слід помітив, що конваєр конваєром, а тим часом процес іде десь під кригою, готуючи йому багато несподіванок і набиваючи он ту течку. Він сам не дав туди жадного папірця, а вона тим часом набрякає, його доля десь оформляється окремо й невблаганно, зосереджуючи он в тих зелених палітурках чорні хмари, з яких нагло може вдарити грім, та який грім!. Грім, після якого побліднуть всі ці конваєри й будуть зовсім непотрібні, зайві.

Сафигін нічого не говорить. І так само мовчить Сергєєв.

Лише знічев'я кидає до Андрія іронічне:

— Ну?..

... Чорна вершинка вібрує в мізку несамовито...

Не дочекавшись відповіді на Сергєєвове «ну» й, очевидно, не потребуючи її, Сафигін зводиться й позіхає зневажливо, понуро:

— Ви можете упиратися, скільки вам хочеться. Але прийде день, коли ви жорстоко розкаєтесь і плакатимете кривавими сльозами... Тільки вже буде пізно... Упірайтесь, будь ласка...

По тих словах Сафигін пішов.

Демон зла. Чорний обперезаний блискучими ременями демон зла.

Так от чому був той сержант!

«Вони, здається, намацали пружину його душі...»

Це була найтяжча з усіх ночей конваєра. Удар, який йому було зроблено натяками й який його змучена психіка помножила на все пережите, перевершив усі дотеперішні. І болюче запитання — «Хто? Хто ж той Юда, що віддав його на розтерзання?!» — роздвоїлося, подвоївши й муку.

Може б, краще було, коли б він пішов по лінії найменшого опору — прийняв філософію Літвінових тощо й пішов по їхній стежці?.. Або вкоротив життя самогубством?.. Та він згадує слова, сказані Давидові, його власні слова, — й так, як потопельник намацує одчайдушно ногами плавинку — маленький і хисткий, але рятівничий ґрунт, — так він намацує ті слова й стає на них, як на плавинку. Він спирається на них... Він мобілізує всю свою віру й всю свою волю й розпачливо, уперто кричить своїй душі, наперекір всьому.

«Не може бути!!»

Він кричить наперекір всьому, намацуючи ґрунт, як потопленник, — бо як він повірить у те страшне, то все впаде з грохотом, як у того Петровського, і він піде на дно.

Обчухрана вершинка, вершинка його душі, мечеться в агонії... Вона тримається на волосинці, на тонюнькій волосинці від краху. Тим крахом є протокол, що лежить он на краєчку стола, завжди готовий до послуг, — лиш злегка повести рукою під ним — і все... І одна агонія мине, але — прийде інша. Хоч зломаному й лежачому вже все одно. Як все одно вже було тому, хто завис на осиці.

Напруга діходить до останньої межі.

«О, вони намацали, вони намацали пружину його душі».

Несподівано конваєр став.

Конваєр став. Зупинив його Андрій. Це сталося раптово й непередбачено.

Коли Андрій сидів на своєму проклятому стільці, мліючи від удару, що його завдав Сафигін, і був на тонюнькій ризикованій грані від божевільного, безрозсудного вчинку, а Сергеев його підганяв до того своїм злорадним — «Ну?!» — нагнічуючи безупинно на його зясжену волю, коли вершинка і так ось-ось мала зломитися — до кімнати увійшов Велікін. Увійшов рішучими кроками.

— Ну, як він? — запитав Велікін громовим голосом, аж Андрієві вдарило в скроні.

— Та мовчить гад...

Очі в Велікіна викотилися, як у бика. Він ступнув до Андрія, зарипів зубами й grimнув несамовито:

— Встать!!

Андрій відчув, що його воля підпорядковується. Господи! Від цього стало страшно... Його воля... Його залізна воля — вже не його!.. Похитуючись, Андрій покірно звівся, хоч хтось всередині одчайдушне намагався втримати його на місці. Але він звівся... Він стояв і дивився на Велікіна згори вниз, бо Велікін був набагато нижчий за нього, дивився, а сам з острахом вслухався до свого нутра... Велікін тіпався весь від люті й кричав йому в обличчя... Він кричав найобразливіші слова.. Він громадив на купу лявіну своєї лайки... Де далі — дужче... Але те все до Авдрія як слід не доходило... Велікін сатанів, бризкав слиною, крутив своїми викоченими очима... І раптом та вся громохка злива шарпнула Андрієву душу, сягаючи до самих глибин: дійшовши до самого вершка свого шалу, вивершуючи Монблан нагромадженної похабщини, Велікін завищав на найвищому регістрі і раптом закричав те, чого Андрій ніколи не сподівався. Він, задихуючись, вигукнув:

— І мати твоя б...

— І батько твій б...

— І брати твої б...

— І сам ти б... кров!.. — відхаркнув і з усієї сили плюнув Андрієві в обличчя.

Андрієві потемніло у вічку. Він весь затрясся. Кров ударила в очі, і вся втрачена, несамовита його сила струснула всім його еством, воскресши на мить. Він безтямно шарпнув стілець і з усього маху вдарив Велікіна наосліп... Велікін встиг обернутись і удар прийшовся вздовж спини. Бідолаха розпістерся на підлозі, вдарившись обличчям об плинтус... Сергеев шарпнув за шухляду стола й вихопив бравнінг...

«Застрелить», — майнула думка в Андрієвій голові, але він випростався назустріч, весь тремтючи від дикого, безтямного гніву й тримаючи стілець, від якого відлетіла ніжка. Він не здавав собі справи, він не пам'ятав себе, клекотів і тіпався весь, як божевільний, спостерігаючи, як Велікін намагався звестись і не міг, оглушений, з розбитим об плинтус обличчям..

В цей час стукнули двері й увійшов Фрей.

— Що таке? В чому справа?! — зблід Фрей, побачивши несподіване видовище.

— Слухайте, начальник групи!.. — захрипів Андрій, весь тіпаючись і все ще тримаючи надбитий стілець за спинку. — Ви мене можете мучити... Ви мене можете порізати на шматки й з'їсти з сіллю чи без солі... Це ваша справа... Але хто дав право... ось цьому... зневажати честь моєї матері, мого батька?! Вони темні й неписьменні — це так... Вони прості й непомітні люди — це так.. Але вони ті, іменем чийм ви правите?! Вони ті, іменем яких і кров'ю яких ви правите!!!

Щось було в Андріїві таке несамовите, в усій його змученій, до краю виснаженій постаті, опанованій лихоманкою, в тих його безтямних словах, що Фрей ошелешений відступив на крок назад. Підвів брови. Подивився на Великіна, що ніяк не міг звестись... Потім підійшов до Сергєєва... Мабуть, Сергєєв вважав за свій службовий обов'язок розповісти все, як було. Вони пошепотіли якусь мить. Фрей насупився. Потім Фрей натис гудзика сигналізації...

«Ну от, — шарпнув Андрій глибоко повітря в змучені груди. — І все... Тепер все... Зараз ускочать юрбою аргати й геть розтопчуть його... Нарешті все!..»

До кімнати увійшов один оперативник, лише один. Фрей подивився якусь мить на Андрія. Потім написав записку й дав її оперативникові, показавши на Андрія:

— Візьміть... — і по хвилі з притиском проговорив ні до кого й до всіх зразу, як присуд, що не підпадає апеляції:

— Двадцять діб карцеру!..

Андрій відпружено зідхнув і випустив з задубілої руки стілець.

VII

Вогонь цвіте... Веселковими спектрами, помноженими в безкінечність розчахнутою психікою, як кольорова гама поставленими під ріжними кутами люстрами, цвіте сліпучими протуберанцями, квітами, деталями облич, речей, спогадів, уривками фраз, дзвіночками сміху, побитого на скалки і зліпленого в химерну мозаїку, як гірська луна; цвіте сліпучою синявою неба, золотом степів, зеленню лук і гаїв... Вогонь цвіте... Він розливається морем, і по тому морю пливе, захлинається бризками заколисана душа, звільнена від важкого напруження... Напнуті до останньої грані нерви раптом обм'якли, гальма попущено, й нерви відходять, як відходять зашпари в пальцях, спочивають у блаженному трансі... Лише мізок, перевтомлений мізок, гуготить в шаленому русі, пересягнувши всі грані реального... Вогонь цвіте... Інерція безлічи напрямків того руху, що мали місце за все життя, раптом воскресла, ожили всі напрямки думки, і вона, виведена з останньої колії, з найбільшої напруги останніх днів, як паротяг з рейок, втратила контроль й пішла найхимернішими зигзагами... Все життя раптом вмістилося в однім моменті всіма своїми площинами, всіма своїми деталями, всіма своїми звуками й кольорами, хоч голова і все тіло були зовсім нерухомі... Ба, то як для стороннього спостерігача! Для Андрія ж здавалось, що він шалено рухається, як комета в міжзоряних просторах, гойдається, пливе по вогненному морю, живе, так, як ніколи ще не жив, серед веселкового шалу, в блаженній божественній мерехкотняві...

Ах, яке це щастя і яка це все таки розкіш — карцер!

Два метри вздовж, півтора метри впоперек — такий собі кам'яний мішок, без вікна, без ліжка і без ніякої вентиляції, але й без слідчого! Неосвітлений, але й без пекельної лампи! З маленькою лише дерев'яною приступкою, щоб сидіти, але й без проклятого стільця з його ріжечком! Він закритий від зовнішнього лементу залізними дверима, а в них віконечко. Те віконечко заготоване й завішене ззовні (від коридора) чорною сукнинкою. З карцеру виходить повітря, і та сукниночка злегка гойдається.

Чотириста грамів хліба, кухлик води, темрява, й тиша, і спокій. І самота. Ні, яка це все таки чудесна річ — карцер! Чи могло прийти будівничому в голову, коли він проєктував цю тюрму і визначав у ній найгіршу точку, що ця точка, це місце тяжкої покути стане найщасливішим місцем в усій тюрмі і в усій цій споруді на Раднаркомівській?

В нім можна сидіти — безкінечно сидіти, відпочивати душею й тілом і безкінечно думати, думати, мріяти. А головне — нічого не чути й не бачити, задивившись у вогненний спектр. Забути все, знаючи наперед, що 20 днів — (двадцять довгих днів! Ціле життя!) — забезпечені за вами, належать вам, тільки вам.

Андрій усім своїм єством радів, що потрапив у карцер, та ще на такий довгий термін, і вважав це за благословення Боже... Це несподівана милість фортуни. Мабуть, Петровський за нього дуже молився. Адже ж це порятунок для нього. Чотириста грамів хліба — це досить не тільки для того, щоб не вмерти, але це досить для того, щоб трохи віджити фізично. Тиші ж і спокою, та цієї самоти цілком досить, щоб віджити душею, відпочити, прийти до пам'яті. Ніяких грюкотів, ніякої шарпанини і тверда певність, що їх не буде цілих двадцять днів — це після всього, що було, для Авдрія дорівнює справжньому курортові. Він навіть не поцікавився тим, що немає на чім спати (в камері теж нема!), ані не затурбувався тим, що тут треба весь час сидіти (в камері теж треба весь час сидіти!)... Правда, тут при бажанні можна й лягти, тільки ж лягати на вогку цементову підлогу — для цього треба бути божевільним, але лягти можна, якщо хочеш вкоротити собі віку, допомагаючи слідчим.

Зразу, як Андрія вкинули в цей мішок, він сів на дерев'яну приступку в блаженній позі, відкинув ноги й руки і поплав на вогненній гойдалці. Спав? Може, й спав. Якщо вогненна, веселкова феєрія це був сон, значить, він спав. Спав феєричним, глибоким сном, так, ніби потрапив у міжзоряний, космічний простір. Проснувся — була чорнота, ніч, і він знову заплющив очі. Проснувся — та сама чорнота, ніч, лиш хтось штовхає його під боки, — то наглядач совав йому пайку хліба й воду в алюмінієвім кухлику. Він, видно, гукав його у віконечко, але не міг розбудити, тоді відчинив двері й взявся будити ґрунтовніше:

— Агов! Ти що, мертвий?! Спиш... Ну ти, брат, і спиш!.. Ніззя спати... Лопай от.

В карцері було хвилину сіро, поки наглядач не закрив дверей.

Андрій випив воду, з'їв жадібно за один раз весь хліб і знову пірнув у вогонь. Сердитий наглядач хоч і накричав, але не турбував.

Як там іде час — невідомо. Дні й ночі безнадійно переплутались, обернені в суцільну чорноту, що існувала поза Андрієвою свідомістю.

Мабуть, він таки спав, і спав довго, бо мав вражіння, що прокинувся і що наспався донесхочу, — відіспався за весь час сидіння в цій тюрмі. Хоч стан напівсонливости, стан

психічного трансу тривав далі. Потім сонливість минула й прийшло безсоння. Він ніби протверезів, вогненне море увійшло в береги свідомості, та свідомість була спокійна, лише загострена надміру. Заплющивши очі (бо вони тут були йому ні до чого), Андрій сидів і думав. Він, власне, був зовсім не в цій камері, не в цій мішку кам'янім... Хіба (навіть такий!) кам'яний мішок може втримати людську душу?! Андрій мандрував на волі... Мертва тиша й спокій дозволяли геть цілком від усього абстрагуватися й жити іншим життям, десь там, в усьому світі... В минулому, теперішньому й майбутньому...

До темряви й до реального стану повертала його ломота в костях від безкінечного сидіння. Тоді він вставав і стояв, погойдувався, щоб розворушити кості та пожвавити кровообіг. Погойдавшись, знову сідав і продовжував обірвану мандрівку своєї душі...

Ні, таки гарна річ, цей карцер! Цікаво, що задумував інженер Н, коли будував цей карцер? Треба спитати його, він там сидить у сорок дев'ятій камері й нудиться, тіпається душею від жаху, сходить потом і годує блощиць...

За дверима нудиться коридорний, чути його кроки, як він мляво човгає поуз двері — сюди й туди. Вони — вартіві — там змінюються кілька разів на день, і всі вони ріжної вдачі, а Андрій сидить все один. Найприємнішою деталлю цього карцеру є, мабуть, те, що в дверях немає «вовчка», отого зрадливого ока, що все пильнує за вами, й невідомо, коли саме воно дивиться, а коли спить. Тут справа простіша бо крізь вовчок у темряву не заглянеш. Коли коридорному треба глянути, що робить в'язень, він підіймає сукнинку на віконечку й зазирає, можна бачити навіть обличчя й очі того коридорного.

Серед наглядачів, на загал злих, є один добрий. Він має негарне, шрамасте обличчя, ніс, як ріпа, кострубаті брови і взагалі весь якийсь кострубатий і необтесаний. Йому, мабуть, особливо нудно. Ось він відслоняє сукнинку й дивиться на Андрія:

— Сидиш? — питає він суворо, сховавши в очах смішинку...

— Сиджу...

— Гм... Ну, сиди, сиди... — і опускає запинальце. Через якийсь час, після нудного слонячого тупцяння сюди й туди, він знову підіймає запинальце:

— Сидиш?

— Сиджу...

— Гм... І за що ж тебе посадили?

Андрій зідхає апатично:

— Не знаю...

— Ге-ге... Не знаєш... (добродушна іронія, видно, він знає добре, за що Андрія посадили до карцеру, і це його веселить). — Ну, сиди, сиди...

Минає якийсь час — вартовому нудно. Його щось тягне до запинальця, і він підіймає його:

— Ти чого куриш?! — раптом запитує він суворо, мов би зловив на злочині.

Андрій широко дивується:

— Я не курю.

— Гм... Не курю... Ну, так хочеш курити! Знаєм ми вас!..

— А... Це можливо...

Вартовий опускає запинальце, мабуть, втішений, що так пожартував, і більше не підходить. Тупцяється по коридору сюди й туди. Андрій вже починає за нього забувати. Під ложечкою ссе докучливе бажання закурити, справді закурити. Пекельне бажання закурити! Нагадав вражий син!.. І ходить там собі.

Вартовий ходить, як маятник. Аже ось вартовий зупиняється біля дверей... Несподівано просувається попід запинальце рука з чимось, а строгий голос каже:

— На... Кури... Та не дуже дими... а то валитиме з віконечка дим, як з комина...

В руці шматок газети, в газеті махорка і пучка сірників... Вражений Андрій бере те все, рука щезає, а голос зза запинальця глухо каже:

— Там і тертушка є... Смали... Гм... «Не знаю».

Дійсно, в махорці є шматочок тертушки, відломаної від коробочки. Андрій навпомацки віддирає шматочок газети, скручує грубу цигарку й закурює... Сірник тримає в руці, доки він не догоряє до самої пучки — розглядає своє житло... Нічого житло. Сірник гасне, а в очах ще стоять сірі голі стіни такого собі цементового ромбу. Можна б сказати, що це домовина або мавзолей, коли б у кутку не було параші, а головне — коли б Андрій так добре не почувався в цій мавзолеї. Колись, як він сидів цілий рік у камері самотнього ув'язнення, він ні за чим так не тужив, як за людьми, і нічого так не хотів, як того, щоб нарешті вийти зі своєї «мишоловки» і з тими людьми побачитись, не важно, з якими, аби лиш то були люди... Мабуть на такій підставі й цей карцер побудовано... Тепер навпаки — він хотів самоти. І він має самоту... Андрій курить і якийсь час думає про вартового... На серці робиться тепло... Кров швидше пробігає в жилах і на душі лагідніше — то повертається захитана й розтросчена віра в людину... Так, ніби зза хмар підіймається сонце... Найдорожчий скарб, що людина має, — це віра в себе і в собі подібних! Принаймні на цьому все життя трималася Андрієва душа і він в цьому саме тепер переконується.

Епізод з вартовим та з цією махоркою на нього діє, як сонячний промінь. Він так діє, як рятівничий хімікалій на зіпсовану, зів'ялену фотографічну платівку, викликаючи забуті, загублені риси, воскрешає їх, підсилює, скріплює... І ось образ відтворено... Серце стає на місце, на ту тверду основу, на якій воно стояло незрушимо.

.....

Як можна збавити час в карцері? Відомо, що в суворій ізоляції люди божеволіють від нудьги, відомо, що з камер самотнього ув'язнення юнаки виходять лисі від тієї самої нудьги, від безділля, від відчаю самотности, від муки монотонности, коли час, здається, зупинився й не йде. А надто в отакім от карцері, в темряві, коли людина уподоблена до живцем похованого... Але як то смішно, як на Андріїв погляд! Як можна збожеволіти в карцері?! Він зовсім не відчуває тягару часу й не журиться тим, що впереді так багато днів і ночей, залитих темрявою, що його житло ізольоване від світу й закрите залізними дверима. Навпаки, саме цим він задоволений.

Він тільки турбується, щоб не прийшли й не забрали його звідси, не порушили його спокою, не обірвали його дум, не відібрали від нього блаженного маріння, такого яскравого, такого барвистого, в якому життя втрачене, а тепер відтворене силою уяви, набуває особливого блиску й особливого звучання...

Спочатку це була нездиференційована вогненна веремія, хаос. Потім Андрій зринає з того хаосу і намагається його здиференціювати, думати про різні речі окремо, упорядкувати все, відчутти й пережити все за порядком — життя у всіх його проявах...

Але насамперед, зринувши з хаосу, він намагається думати про справу. Він має змогу тверезо все обміркувати. І от він обміркує. Становище його безнадійне, бо теза про те, що з цієї тюрми, немає виходу, занадто переконлива й реальна. Айє це його не турбує, його турбує інше. Для нього боротьба тут зводиться не до проблеми вижити. Коли він говорив тоді свої слова Давидові, він говорив їх не марно, а з самої глибини душі, з самих основ свого світорозуміння... І от в першій турі він перемиг. Але що буде далі? Ясним є, що слідчі хочуть зробити голосну справу, хочуть зліпити організацію великого масштабу, сподіваючись поробити на тому кар'єру. І в цьому зацікавлена низка осіб, втім числі, може, й все керівництво цього обласного управління. І вони до цієї мети йтимуть неухильно, схотять за всяку ціну вжити для цього Андрія з найбільшим ефектом. Як розвиватимуться події далі? Що вони будуть робити? Самозрозуміло, що вони не зупиняться ні перед чим. Самозрозуміло, що, не добившись наслідків всіма попередніми методами, вони доберуть інших. У них там груба течка «діла», чимсь напаквана. Мабуть, вони стануть на шлях провокації, фальшування підтасовування, використання «очкарів», тобто підставних свідків, спеціально натренизованих для цього. Вони мають робити справу...

Раптом Андрієві приходить в голову, що, називаючи різних знайомих, слідчий весь час обминав деякі імена, які, здавалось, він мусів би називати в першу чергу. Так, він обминав ім'я... Катерини, Чого він обминав ім'я Катерини?.. Під серцем тоскно щемить, він пригадує з усієї давнішої практики, що слідчі, як правило, уперто обминають імена провокаторів, щоб їх не здемаскувати... А так само обминають тих, хто дійсно вмішаний, до справи, щоб не зорієнтувати свою жертву і не дати їй змоги виробити плян оборони. Тримати весь час жертву в стані незорієнтованості, в стані внутрішньої паніки — це основа тактики слідчих. А ось жертва пуститься берега з відчаю й в сліпому шуканні порятунку видасть все те, чого слідчі не знають, що їм невідоме, але потрібне. Але... Знову «але». Якщо це правда, то тоді чому слідчий назвав імена братів?! Якщо ж котрийсь із них зрадив... Значить, це припущення не вірне. Не вірне в першому разі, цебто, що слідчий обминає імена (слово «провокаторів» не повертається в Андрієвій голові по відношенню до своїх братів та Катерини і він тільки зідхає), бо інакше б він мусів мовчати. Не вірне і в другому разі, бо коли слідчий обминає імена спільників, то він би не мусів називати імена братів. Але стій! — ці дві речі виключають же одна одну! (По нервах іде гаряча хвиля). Якщо хтось із братів дійсно зрадив його, то тоді слідчий ні в якому разі не мусів називати їхніх імен!! — Андрій хапається за цю думку й не хоче з нею розлучитись. Він діходить висновку, що вірнішим буде таке: слідчим хоче, щоб Андрій завербував до організації своїх братів, бо тоді допіру буде організація мати справді солідний, військовий вигляд! Помалу, по довгому роздумуванні Андрієві починає здаватися, що в цій установі взагалі немає логіки, яку б він міг зрозуміти й устійнити. Немає ніякої закономірності. Тут якась окрема, чортяча логіка, нелогічна логіка, і згідно тієї нелогічної логіки тут все можливе... В кожному разі він не мусить поспішати робити

покvapливi висновки... Принаймнi вiн чув десь, що стукачiв i сексотiв теж тут не щадять i, коли це вигiдно, «вербують» їх, саджають, б'ють, розстрiлюють або засилають без жадних сантиментiв. Навiть бiльше! — тут дiє принцип, як нiде, — «мурин зробив своє дiло — мурин може йти геть». Тому всякi свiдки, якi знають механiку цiєї «фабрики-кухнi», небажанi, їх не вигiдно залишати живими, й тому їх, з правила, знищують пiсля використання... Отже... Коло обертається до початку, до вихiдної точки, пiддаючи раптом пояснення, чому саме слiдчий називає iмена братiв i домагається їхньої вербовки... Рятуючись вiд цiєї болючої й страшної думки, Андрiй пригадає, як слiдчий робив натяки на «солiдних людей», i думає, що цi натяки саме його братiв i не стосувалися, це вiн сам вигадав... Пiсля довгих мiркувань, припущень, тривожних здогадiв Андрiй нарештi приходить до твердого висновку, що в i н н i ч о г о н е з н а є i що вiн мусить намагатися все взнати, але не вигадувати самому, пустившись берега. Адже вiн ще не бачив жадних документiв. А слова й шантажування — це метода, й тут треба бути на все приготованим. Не датись заплутати себе, а надто не заплутатись самому. Спокiй. Нiчого не може бути страшнiшого, не може бути згубнiшого, як моральна панiка. Звiдки знати, як поснована цiла iнтрига, й чого слiдчi кiнець-кiнцем хочуть, i що їм ще прийде в голову, i яке буде мiсце окремих людей в цьому, i де початок всiєї справи, а де буде її кiнець?

Дiйшовши цього висновку, Андрiй зробив тверду постанову:

Добиватися згiдно закону за всяку цiну обiзнання з матерiялами «дiла». Добиватися згiдно закону очних ставок з усiма тими, хто свiдчив, а чи буде свiдчити на нього. У вислiдi — справа буде до кiнця ясна i вiн знатиме, що йому робити.

Зробивши цю постанову, Андрiй посмiхнувся про себе:

Який ти все таки дурень! Так, нiби те все вiд тебе залежить! Коли ж методика слiдства зовсiм iнша й не на те направлена, щоб ти мiг боронитися. Логiка, яка тут iснує, i про яку тебе так добре «поiнформовано», геть виключає все вище ухвалене!

Пiсля того, зiдхнувши, Андрiй облишив Сизифову працю й бiльше до неї не повертався. Життя йому готує багато несподiванок, але передбачити їх, як i виключити, поза його волею. Вiн лишає собi вiру в те, в що вiрить, а решта може бути собi, як хоче. Головне — не дати ту вiру погасити. Як що ж вони всi її погасять... Якщо погасять...

Але от саме цього й не може бути!

Ось саме це й є головне.

Решта — ерунда все.

I перекресливши так безнадiйне гарцювання думки навколо проблеми слiдства, як того нiчного мотиля навколо пухира в стелi камери 49-ї, Андрiй переходить до iншого. Вiн переключає свої думки зовсiм на iнше. Вiн їх переводить, як переводять поїзд з одних рейок на iншi, — виводить з тупика на широкий простiр i пускає по квітучiй долині мрiй... Нехай iде...

Холоднi стiни карцеру лишилися самi по собi. Їх не iснує. Iснує iнше. Слiпуче в своїй реальности, до болю чiтке, животрепетне, як саме життя. Нi, бiльше, — як життя, помножене на любов, на тугу за втраченим, на жагуче бажання його повернути. Повернути хоч так... I життя повертається, розганяючи темряву, розсуваючи понурi цементовi мури.

Дюр'алюмінієвий літак підіймається в небо. Він підноситься з рокотом і пливе понад білими хмарками, пролітає в сліпучій блакиті, несучи горде людське серце над світом. Далеко внизу коливається сіра земля, як розстелена мапа в тумані. Земля з тюрмами й з усією людською мізерією.

Андрієве серце упивається волею, радістю лету, гордістю небесної високости, тріумфом звияжця, що здійснив думи Ікара, піднісшись в зенит... В його душі, як в чарівній призмі, ні, як в могутньому акумуляторі, зібрались і вибуяли, дійшовши завершення, думи й прагнення людського генія за довгі тисячоліття, і він став не тільки його спадкоємцем, а гордим знаменосцем і довершувачем... Все, що було в людині кращого за всю її історію, збудувало ці крила. В тім числі тут частка й його душі, його мізку, його волі, його творчої гордості...

Сонце блищить на крилах, космос пливе й обертається назустріч...

Внизу пливе земля й губиться в тумані... Там стоїть карцер — мізерна-наймізерніша цементова скринька... І березуть її Великіни, Сергєєви, Фреї й Сафигіни, присвятивши тому все своє життя, — осуга людської історії, випадково названа людським іменем. Вони березуть! Вони думають про ту скриньку вдень і вночі! Світ для них зійшовся біля цієї купки піщинок і цегли!.. Андрієва душа тріумфує — березить, березить!.. Андрієва душа тріумфує й шугає над світом... Пливе над морями, над пасмами гір... Над квітучими долинами... Над золотими пустелями... Над малахітовими жилами рік... Над материками й архіпелагами... Над безоднями океанів, де зійшлася до купи синява гори й низу й літак обертається, роблячи в ній мертві петлі, проходячи її наскрізь... Синява й синява... І знову гори, і знову пустелі й ріки...

Плянета. Під ним його плянета, така рідна, так добре знана, вивчена по книгах і спізнана колись з високостей, а на ній маленька латочка його землі, яку він найбільше любить... І через те збудовано на ній карцер — скриньку для волелюбних і гордих... Літак робить петлі над підлотою й зненавистю...

І довго Андрій шугає на крилах... Аж поки хтось не каже схвильовано в самісіньке його серце:

— Я тебе замчу давай літаком чорт його зна й куди!

Це Сергій, найменший брат, авіатор. Брат...

Тоді літак здригається й іде вниз штопором. Йде в синю безодню з головокрутною швидкістю... Удар! Сліпучі гейзери пари й вогню і... болю в душі...

Голос, що вчувся, такий був чіткий, такий до галюцінації виразний... Брат! Може, він думає, може, він оце про нього думає?!

Уламки побитих крил, як іскри, миготять де-не-де над холодною, чорною безоднею...

.....

Андрій зідхає й перекладає голову на другий бік на потерплих колінах.

Перед внутрішнім зором хтось листає велику книгу... Дива мистецтва, такі чіткі й яскраві й такі хвилюючі, якими вони ніколи не були, напливають одне на одне... Вся

всесвітня скарбниця надбань людського генія, думи, й мрії, й титанічні пориви душ великих, позначених Божим перстом, втілені в фарбах і лініях, хвилюють душу...

Це, може, побільшена монографія з історії мистецтв Гнедича... Це, може, грандіозна монографія, ніким ще не сотворена, лише існуюча в уривках, тепер змонтованих у цілість пам'яттю, що все увібрала в себе, зберегла й упорядкувала для себе пантеон божеської краси й величі людської душі, людського серця й розуму... Всі галереї світу тут... А межі ними Лувр... І Ермітаж... І галерея Третьякова, й музей Ханенка в Києві, і фрески Святої Софії та Печерської Лаври, і фрески храму святого Петра в Римі... І музей Сковороди... І якийсь провінційний музей де збереглися два почорнілі образки геніяльного Мурільйо. І розпис козацької церкви в Переяславі... — все це змістилося в тій монографії, яку розгортає пломенюча уява в чотирикутнику карцеру, ставши феноменальною в обличчю загибелі, — розгортає на глум цьому склепінню й на поругання людської ницости й підлоти.

Божественна Джіоконда мружить очі в ореолі легенди про майстра, що її сотворив, — про безсмертного Рафаеля Санціо...

Шкіци Мікель Анджело й його титанічний образ Саваофа під стелею величного храму...

Тайна вечера Да-Вінчі з захмареним вірним учнем Христовим — Юдою, з невловимим тремтінням передбаченої зради...

Тіціан і Веласкез... Рембрандт, і Ван-Дейк, і вся плеяда голяндських майстрів, надзвичайні образи тиші, й супокою, й могутньої сили землі, — краса і велич життя земного... Зворушливий Мурільйо... Неповторний Дюрер... Менцель... Біблійний Густав Доре... і інші, й інші...

Барвіста галерея, всі в суміш без расового розмежування — людський геній не знає раси, — ті, що належали всьому світові і що світ належав їм, ті, що мають великі імена, й ті, яких не дуже пестила слава, але від того їхня душа не перестала бути божественною.

Казковий Васнецов і монументальний Репін, чаклун, що воскресив у фарбах героїчну душу своїх предків... Тихий, незнаний нікому Левченко і геніяльний Врубель — перлямутр кольорової мозаїки сліпить душу...

Демон з полонаними крилами лежить, повергнутий в прах, і великі очі повні гордих сліз...

Демон дерзання й невгнутої волі, що не хоче обертатися в прах...

Образи перевтілень людської душі, гордий її лет, відображений засобами мистецтва, плине, як ріка, перед внутрішнім зором... Час іде... Що таке «час іде»? Час у карцері не йде. Час зійшовся й вирує — час усіх часів. Час усіх епох, всієї історії. Буття від самих його початків. Життя людей у всіх його барвах і лініях і в четвертому вимірі, що не дається схопити оком, лиш звучить у серці, воскрешаючи те, що не вкладається в геометричні лінії чи фізичні кольори, — думи, радість, печаль... Печаль...

Андрій листає велику книгу... І повстають у ній образи живих людей — обличчя його сучасників, позначених тією ж божою іскрою, які ту книгу доповнили — книгу людської величі... Ось вони посміхаються — його знайомі й незнайомі, друзі й приятелі...

Анатоль Петрицький — химерний дивак, велика дитина, незрівнянний майстер перевтілення людської душі в фарбах і лініях...

Але печаль повстає за цим: за цим іде шереха мучеників, мистців-мучеників...

Іван Падалка — підстрижений «під миску», модернізований запорожець, геніальний графік і стиліст... Бойчук... Врона... Седляр!.. Їх ціла бригада, тих, позначених божою іскрою, сучасників. І за це вони... наклали головою ось в цих мурах, задушені в отаких от скриньках, розтоптані чобітьми, а чи заслані в «места не столь отдалённые»...

Велика галерея людської величі запливає кров'ю... Хтось іде по ній тяжкими чобітьми... Але все таки той «хтось» нічого з тією величчю не може зробити.

Там, де пройшли чоботи — монументальні ботфорти модернізованого Кайяфи (Кайяфи, взутого в ботфорти!), стає чорно... Але потім з тієї чорноти встає безсмертний дереворит замученого сучасника:

«Козака несуть і коня ведуть»...

Несуть люди... Несуть полягло в нерівнім бою, тим стверджуючи його безсмертя в своїх душах... Безсмертний той, хто покладе серце за «друзі своя».

Дереворит стоїть, як монумент, а на ньому — никнуть голови в гніві й никнуть дерева в жалобі...

.....

І тоді кольори переходять в звуки... Не можна тієї грані вловити, де кінчається колір і лінія, а де починається звук. Кожен колір звучить і звучить кожна лінія за незбагненим законом асоціацій...

Над чорнотою, над безоднею гойдається туга, пекельний понурий гнів і ніжна печаль, що розтинає серце... Шопен... Звуки чіткі до галюцінації. Андрій міцно стискає повіки й слухає всією душею бурхливі каскади звуків, схоплюючи найменші нюанси, — найніжніші ридання флейт і зідхання валторн, октави басів, вчуваючись в тяжку погрозу, в сокрушающий гнів, що десь гряде...

Море звуків гойдається. Міняється. Переходить багато градацій... Переливається, як морський прибій, — від тужливого Шопена до гримливого Бетговена, до мрійного й ніжного Штрауса... До незрівнянного Леонтовича... До солов'їного співу... До жайворонків у степу... До передзвону перепелиного. До шуму вітру над осокою, над сизим бором, над степовими озерами, де він жене рябонтиння хвильок і змушує їх так ніжно й так наївно гомоніти... До цикад у степах, що під диском червоного місяця на обрії так пристрасно зчиняють незбагнену музику, як в тій «Аїді», — таку от вечірню симфонію...

Є звуки для серця ближчі, є звуки дальші. Є, що породжують бурю, є, що породжують печаль і легеньку журу...

От рояль розливається щемлячими акордами під тоненькими пальцями. Ім'я композитора, як і обличчя виконавця, як і всі ті школярські роки, Андрій напівзабув, лише не забув мільодії й її влучної, так добре допасованої назви:

«Молитва дівчини». І грає її дівчина. Така собі маленька шкільна товаришка, подруга, може, трішки залюблена по-дитячому і від того, а може, невідомо від чого, така розмріяна й сантиментальна. В шкільному затишному кутку, напівосвітленому свічками, в

атмосфері мрій, романтики, загальної закоханости невідомо в що (в усе взагалі!) маленькі пальчики пристрасно грають «Молитву дівчини»...

За одним іде інше, в звуки втілене...

От місяць дивиться на землю й пливе... Він пливе в хвилях любови. Справжньої любови, що вибрала для себе чудесний щильд, — не наслідуючись сказати щось сама, покликала за посередника душу Бетговена... І тепер грає тому місяцеві сонату... Але якому саме місяцеві?! Це велика загадка... І місяць дивиться зачарований, не змигнувши. Ні, він дивиться, як змовник, а зачарований хто інший... Великий геній, бо сотворив сонату не для місяця, а для людського серця. І те серце зробило з неї ужиток... Одне серце грає її, а друге слухає... Слухало її тоді, слухає її й тепер. Слухає, завмираючи й упиваючись нею... Слухає безкінечно...

Аж доки не натрапляє на гострий біль...

Той біль гасить звукову галюцінацію.

.....

Перекинувши через плече рушницю, людина вийшла геть з карцеру й з мрійливим смутком іде навмання, навпростець, ген, немов світ за очі. Все забути, від всього утекти, бути самим собою...

Весняний вечір стоїть над глибоким яром, зарослим чагарником по краях і всюди. Повітря напоєне запахом легенького диму, що його доносить звідкілясь вітерець, запахом бруньок, що починають вкривати дерева, запахом талого снігу. Одинокі латки того снігу сивіють в присмерку, зберігшись десь в гушавині, й чути, як вони дотають, як тоненько дзюрчить вода з-під них, стікаючи вниз, до дна, де булькотить цілий потічок... Проти вечірнього неба, де тіль-тіль погоріла зоря й небо взялося легеньким буланним кольором, швидко темніючи під навалою темряви, посновано мереживо гілок і гілочок, вершин дерев і ліщини... Ось чути легеньке хоркання: закоханий вальдшнеп летить через яр упоперек, звиваючись, мов кажан, на жовтуватому тлі, в павутинні гілочок.

Людину шарпає інстинкт прапращурів — «Летить!», — але вона стоїть і думає, чи стрелити їй цього закоханого дурника, чи порушити їй вечірню цю елегію, чи наробити вогню й рейваху... Вальдшнеп тим часом щезає десь в присмерку, викликаючи самицю млосним хорканням, і людина стоїть, посміхаючись... «Прогавив». Але чекай ще... Стій і чекай... І слухай... Ось слухай!

Земля дихає й млосно зідхає. Вона безпам'ятна, безмежно закохана, замріяна. Десь ростуть, пробиваючись переможно з землі, трави, десь оживають коріння, десь в муках народження лопаються бруньки й мліють гілочки — перше листячко вибивається на світ і вже дише, і щось по землі біжить, шарудить по торішньому листу, шаліє в тій самій екстазі — екстазі кохання, життя і цвітіння... І приспіває всьому струмок...

Андрій стоїть, і слухає й дивиться на цитринову смужку, що все темніє, стає синьо-зеленою, сіро-синьою, темною... То надходить ніч. Вгорі щось літає, вібує крилами, по чагарникові йде шепіт (либонь, глузливий!), дзвенить і булькотить струмочок — весна сховала все од людського зору, закрила темним запиналом, — то є тайна, велика тайна. Нехай...

Вибравшись над яр, людина йде навпростець. Можна йти дорогою, але він іде навпростець, по озимині, по латках снігу в глибоких борознах, по розкислих ріллях. Йому приємно загрузати в глевку чорноземлю, хлюпати по калюжках, плутатись по старих бур'янищах, йдучи без дороги й без компасу, перетинати ниви, вибалки, струмки й доріжки навскоси, йти по прямій (а може, й зовсім по кривій, бо немає жадного орієнтира, та й не треба)... Вийшовши нарешті до бору, він зупиняється, підіймає рушницю вгору й стріляє, — слухає, як біжать луни в «довгої лози» через бір, через луки, ген десь до далеких вбогих хуторів... Луни замовкають, а він стоїть і слухає нічний весняний гомін — гусяче далеке гелготання в невидимому небі, свист качок над озерами — селезні січуть крилами повітря, немов на скрипки грають, ганяючись за самочками, — гомін куликів-турухтанів на бережках (Андрій навіть уявляє, як вони там прудко бігають по грязюці), крик чаплі, далекий дзявк лисиці в бору... І крик заблуканого лебедя на озері та голосні удари крил лебединих об воду... Може, пристав і тепер кличе друзів, покинений...

Незабутні вечори мандрів на тяги вальдшнепіні!..

Чудесні й дні блукань по степових озерах... Сліпуче сине небо серпневе — аж у вічню боляче! — вигнулося мерехтливою банею над гарячого землею. Степи обложені військом полукіпків... Ні, степи нагадують велетенську пасіку, заставлену безліччю вуликів, а в повітрі, замість роїв бджолиних, кружляють смерчами зграї шпаків... Де-не-де ще стоять вівса, лиловіють гречки, стоять щітками дозрівають — соняшники й соковито зеленіють бурякові плантації, здалеку вкриті сивизною марева... Степові озера лежать, як люстра, обрамлені осокою, віддзеркалюють небо й одинокую хмаринку в нім, і лет чайки, й білі груді ластівок, що шугають низько над водою, ловлячи комах. На одній нозі стоїть чапля й дивиться в воду нерухомо. По берегах метушаться кулички. На брідку стоять корови й телята, ліниво ремигаючи й одбиваючись від мошкари, від докучливих гедзів і мух. Пастушки грають в ножика або плетуть шаблі з ситнягу... Як гарно босоніж зайти в воду й помалу брести помежи осоками, помежи ситнягами, спочивати на купках і знову брести. Іноді раптом виполохувати качку, стинатися перелякано, коли вона з шумом і криком вилітає з-під ніг, а потім дивитися, як вона, ще більше перелякана, летить, несамовито махаючи крилами в сліпучій синяві, щезає, утікає десь на інші озера... Іноді стріляти й не жаліти, що шріт летить десь, грець його знає куди, минаючи ціль... Ні, він зовсім не минає цілі — він летить зі свистом у сліпучу синяву, саме туди, куди йому й треба летіти, щоб потім впасти на землю й лежати або пірнути в прозору воду і зануритися в мул... Так од озера до озера, од озера до озера, поки не опанує втома. Тоді лягти горічерева на пагорку й дивитися в небо або підставити обличчя під сонце, заплющити очі й так лежати...

А вечорами — хвилююче чекання десь в комишах, в становищі нерухомого стовпчика, й обертання головою на всі боки — зі степу летять качки на озера, й схвильоване серце стежить за ними пильно — як вони пролітають супроти зорі, як вони «плетуть лапті» на червоному тлі неба над водою, готуючись сісти, як вони пливуть по дзеркальній поверхні, тягнучи дві лінії по воді, немов би тими лініями запряжені, везуть зорю в густі комиші. Зоря меркне й меркне... Скоро тільки чути свист крил над головою та жигають комарі чимдуж в усі відкриті місця — в чоло, в шию, в продерту латку на спині...

Над озеро приходять ніч, і мисливцеві вже нема чого робити, хіба що ще слухати всім єством, як обертається навколо світ, і прикидати по зорях, в який бік йому стелиться шлях додому...

І такі ж чудесні блукання по луках надворсклянських... Плавні, плавні і ліси очеретів, і «лисиці» на них гомонять з вітром і сонцем... Глибокі саги, обставлені очеретяним муром, з білими й жовтими зірками водяних лілей, з зеленими кружальцями латаття; бистрі протоки між кількома річищами Ворскли; мілкі броди, вигачені по дну хворостом і глищами... Глибокі чорторії на крутих заворотах течії, в яких так гарно купатися... І гарно бродити по мілинах розливів, вкритих списами трилисника, спостерігати, як утікає геть риба, торкаючи стебельця, пильнувати качині табунці, що утікають ще швидше, ніж риба... А тоді пливти човном попід задавленими в воду дібровами, слухати шум водоспадів біля водяних млинів. Курити з привітними і лагідними людьми: геть обдертими, немов старці, старими й молодими рибалками, такими одвертими й простими, як синє небо, з худими й бронзовими (аж чорними!) обличчями — з обличчями індуських дервішів і з таким же філософським настроєм у душі; розпитувати дорогу в білих мірошників, а потім переконуватися, що то люди знайомі тобі й прекрасно знають, що тобі дорога й так добре відома... Для втіхи маленьких пастушків, на їхнє спеціальне замовлення, стріляти в пенечок або в підкинену ковінку... Дивитися годинами в прозору глибіню, бачачи в ній здвоєний світ — той, що існує під водою, й той, що над водою, відображений «догори ногами»... Заходить в убогу халупу на крутому березі під лісом до знайомого дідуса... Ось він сидить, зігнувшись, і в'яже ятерину. Йому вже сто років, він білий, як лебідь, в традиційній полотняній сорочці й таких же штанях, ще й широченних, як ті штани запорозькі. І така ж полотняно-біла голова в нього: сива чуприна, сиві брови й сиві вуса. Він розіслав своїх синів і дочок по всіх світах — щоб вони ті світи здобували, щоб ті світи будували, — а сам лишився, всіма забутий. Але він не нарікає, не скаржиться, не зідхає. Він собі в'яже ятерину. Коли приходять Андрій, старий радіє йому, як синові, й зворушливо клопочеться, щоб чимсь почастувати... Та тільки в старого нічим частувати, крім доброго слова. Але Андрій, власне, по це й приходять, все інше він має з собою... Наваривши чаю в глиняному горшку й розіклавши на розстеленому рушнику все, що вони мають, вони подовгу сидять на спориші перед хатиною й дивляться на зелено-фіялкові луки... Дідусь помалу розповідає про світ, що колись був молодим, а тепер старіє разом з ним... Його розповідь проста й саме тим зворушлива. Він розповідає про підглянутий ним, про підслуханий той світ, про який не вчитаєш в книгах. Про вільний божий світ, непідлеглий нікому, «навіть самому цареві». В дідусявій душі той світ відбився, як на особливо чутливій фотоплатівці, зберігши деталі, багатьом неприступні й незрозумілі... А без тих деталей — світ не світ, лише нудна його карикатура. Дідусів світ яскравий і змисловий. Найменша билінка для нього має душу й мову, свої радости й печалі. Найменша кузка для нього позначена перстом Божим, і він про неї може розповідати прекрасні легенди — можливо, навіть він їх сам творить. Найменше явище в природі для нього сповнене глибокого змислу й незбагненої величі. Дідусів світ — світ прекрасного, божеського призначення, світ сонця й радости, світ любови й терпимости, світ, де людина велика й поза Божою волею недоторкана... Де

найбільшим злом є наступити ногою кузку, тобою не сотворену... Тому він бере бедрика на долоню й тримає його проти сонця, щоб він полетів. «Ну ж, лети-лети!» І через те дідусеві так тяжко й так не хочеться цей світ покидати, хоч він всіма й забутий, покинений, самотній. І вбогий, вбогіший, аніж кузка... Ніхто його отак не візьме на долоню й не скаже: — «Лети-лети!». Але він того й не потребує. Він тримається, як патріарх, як володар землі, й неба, і цих лук, хоч нікому те навіть не приходить в голову — визнати за ним такі прерогативи. Але хіба те має значіння!..

Дідусь в'яже ятерину, як та Парка тче нитку людського життя... Але ця ятерина всього тільки на карасів.

Проводжає дідусь Андрія так, як і того бедрика:

Пригортає його тремтячою рукою за плечі, посміхається в очі й каже: «Ну, йди, йди... З Богом!»

.....
Карцер стоїть, зімкнувшись тісним ромбом, як показник людського безглуздя, як доказ, що світ таки старіє, але не дідусів прекрасний світ старіє, а інший світ, про існування якого дідусь навіть не припускав. Світ злоби й зненависти й тому приречений на передчасну старість, через отруйну злостивість неповноцінних. Але світ злостивих все таки безсилий проти світу ясних серцем і гордих.

Людській душі і в карцері добре. Бо можна її відібрати від світу, але не можна відібрати світу від неї. Це неможливо, поки та душа жива.

.....
Дні десь спливають, але Андрій не знає, скільки їх минуло. Він уже думає, що це буде тривати вічність, аже поки він не випариться звідси, не щезне якимось чудом, силою своєї уяви, своєї віри в прекрасне, своєї волі до життя й цвітіння, нарешті, втручанням якоїсь сили втраченого й до болю любленого світу, що однієї миті розсуне ці стіни, рятуючи свого фанатика, і... вранці прийде варта змінитись, відкриє двері й побачить порожній цементовий ромб.

Андрій посміхається — як шкода, що минув вік чудес, вік чаклунів і характерників... Але одне «чудо» все таки йому приступне — чудо втечі з цих мурів душею, чудо абстрагуватися від них. Минають «поверки» через підняття сукнинки в віконечку, змінюються вартові, відбуваються раз на день візити до умивальні, де Андрій утирається брудним рукавом, — і знову наступає темрява, а в тій темряві зацвітає втрачений світ.

.....
Хвилі Ворскли і місячне сяйво на них. Скрип уключин, і мерехтіння весел під місяцем, і блиск крапель, що срібними ланцюжками спадають з весел на малахітову поверхню. В імлі травневої ночі, в серпанку легеньких туманів річка стала безмежною, як море, і вони по ній пливуть... Вони відбилися від гурту галасливої, дзвінкої, безжурної молоді, що святкувала троєцький день на ріці, на човнах, на зелених травах, на вкритих деревами й квітами сонячних берегах, — вони відбилися й пливуть самі собі, крізь місячне сяйво, крізь серпанки туманів — Микола веслує, Сергій на стерні, Михайло меле якісь нісенітниці, а він — Андрій — опустил руку в воду й дивиться на замряний

Катеринин профіль. Вода дзвенить біля руки, а їй вторить серце... Вони щойно скінчили пісню й луни ще десь стрибають ген-ген далеко по ріці, по невидних дібровах і гаях, межі будівлями монастиря, що маячить на горі, дістаючи трьома банями місяця. Старші брати східно кепкують з Андрія, «на здогад буряків», але то так, щоб жартувати, бо їх безперечно беруть завидки... Бо, якщо вони сидять в цьому човні, а не лишились там, з галасливою юрбою, то саме тому, що тут сидить Катерина. А Катерина сидить тут тому, що тут Андрій.

А Андрій є наймолодший, і шкода, що така гарна дівчина так в нього безтямно залюблена. Андрій про це знає, як знає й про те, що брати все таки бажають йому щастя й кепкують тільки для того, щоб їх обох підбадьорити. Щоб сказати те, чого двоє здурілих самі не сміють собі сказати... Але таких речей зовсім не треба говорити. Коли серце зацвітає вогнем, коли груди розпірає безвідчитна радість від одного тільки погляду, від однієї тільки риси обличчя, видної в профіль, від однієї тільки думки, що хтось тут сидить зовсім близько, такий безмежно дорогий і такий любий, — тоді слова бліді й зовсім зайві. Не треба. Нехай так пливе човен, нехай він кружляє в місячній сяйві, й нехай кружляє й тремтить божевільне серце в припливах ніжності, смутку, надій, тривоги, чекання чогось недосяжного й не по-земному прекрасного...

Вони плывуть, гойдаючись на хвилях, і срібні зірочки капотять з весел в малахітову безодню...

На шістнадцятий день Андрія забрали з карцеру. Андрій би не знав, що це був день шістнадцятий, так добродушний простяк вартовий його поінформував зідханням:

«Ну-ну... Аж шістнадцять днів висидів, а чотири, мабуть, збавили... Зараз підеш нагору!»

Дійсно, скоро прийшли аргати й забрали Андрія. Андрієві було шкода покидати ці чотири такі тісні й такі в той же час просторі стіни, коли він побачив, що його повертають «до життя», і подумав, що його там чекає. Ця милість була насильством, укравши в нього зароблених чотири дні спокою.

За ці шістнадцять днів самоти, замість вимучитись, Андрій тільки зміцнів фізично й зміцнів душею і тепер ішов «нагору» досить бадьорий. Лише мружив очі від денного світла та злегка заточувався, бо від того світла й від незвичного руху заверталася голова.

— Ну-с... — промовив Великін чемно, занадто чемно. — Сідайте.

Під серцем занудило. Ах, благословенний карцер!.. Андрій зрозумів, що йому не буде пощади, коли починає, та ще так чемно, розмову Великін, той, кого він так гарно перехрестив шістнадцять днів тому. Хоч цього вже не видно по Великіну — жадних слідів, як не видно наслідків того хрещення й в голосі, ніби не видно. Проте Андрій добре знав цього чоловіка й його психіку. Ласкавий тон — це зловісна прелюдія. А може, тому це, що в кімнаті присутній Фрей і нач. Н-ського району Сафигін? Всіх їх четверо — четвертим був Сергеев.

— Ну-с, — вів своє Великін. — Так, може, ви нарешті підпишете протокол, а? А разом і протокол про закінчення слідства на підставі ст. 200-ї, а?

Андрій тихо, але категорично попросив «справу» для ознайомлення. Він «нічого не має проти підписування протоколу про закінчення слідства», але категорично проти протоколу зізнання, а тому, посилаючись на закон, на ту саму статтю 200-ту, він вимагає «справу» для ознайомлення. Це його право.

Велікін здивувався, всі інші зробили іронічні міни. А тоді Велікін зайшовся реготом:

— Юристом вже став!!! Зараз-зараз ти дістанеш справу... А як же!.. Ах ти ж!!

— Ніякого протоколу про закінчення слідства не може бути, це помилка! — буркнув Фрей.

— Та то я так, — засміявся Велікін, — до закінчення ще далеко! Ого! Я хотів перевірити цього мудреця... Ну-с, так обличмо жарти. Ви мусите підписати попередній протокол, зміст його вам добре відомий... Він написаний на підставі ваших щиросердних зізнань... Чи ви хочете сказати, що перед нами ви щиросердно не зізнаєтесь і не зізнавалися?!

— Той протокол, що ви написали, належить вам... — промовив Андрій твердо.

— Не може бути! — зіронізував Сафігін. Андрій подивився на Сафігіна, на Фрея, на двох інших і побачив той самий вираз на всіх обличчях — бажання, щоб той протокол було підписано і то такий, який він є, і то за всяку ціну. Так, вони всі в цьому зацікавлені, дуже зацікавлені.

— Ні, — сказав Андрій, зідхнувши. — Згідно закону, я підпишу лише той протокол, який буде написаний моєю власною рукою.

— Що? — здивувався Фрей. — То ви маєте якісь свої закони? Ви не довіряєте слідчим? Ви мусите довіряти слідчим!.. Тут с в о ї закони... Що це таке?

— Ви прекрасно знаєте, як багато підстав я маю довіряти слідчим...

— Добре, — обірвав Велікін. — Ви підпишете протокол! І баста!.. Крім того, ви підпишете ще окремий протокол про терор, доконаний ось тут. Чи, може, ви й це станете заперечувати?

— Ні, я можу це повторити...

— Що повторити?!

— Не ломання стільців, а повторити свідчення про те, що мною тут доконано, і підпишу протокол, якщо він буде об'єктивний... Будь ласка...

— А-а... — скривився Велікін. — Ти, може б, хотів би мене посадити на лаву підсудних? Тихше на поворотах... (При тих словах Велікін метнув злим оком на Фрея і відкарбував) — Вдруге за тебе не буде кому заступитися!.. Ха-ха-ха!..

Очевидно, Фреєві було вкручено хвоста за його великодушність, проявлену шістнадцять днів тому. Це Андрій збагнув з недвозначного натяку Велікіна.

— Слушайте, Чумак, — кинув понуро Сафігін, — якщо ви любите свою матір, а ви її любите, як і вона вас, — то покиньте опиратись і робіть те, що вам пропонують... Ви пам'ятаєте мою пораду ще там?..

Андрій спалахнув, він хотів сказати божевільну фразу:

«Так, я пам'ятаю й безмежно здивований, що ти такий хам!», але стримався й замість того мелянхолійно промовив:

— Я взагалі добре пам'ятаю всю нашу розмову «там»...

— От і чудесно, — глузливо засміявся Сафигін. — Але ви забули одну деталь, ви її добре пригадайте — і тоді ви перестанете опиратись...

Андрій пильно подивився в обличчя Сафигіна, але не зміг угадати, на яку він деталь натякає... Потім подумав: «Може, він натякає на оригінальне поставлене тоді ним запитання про братів? Може, йому відомо про зустріч з Катериною й він хоче тим його розіграти?» Хто-зна, з обличчя Сафигіна нічого не можна вичитати. Але Сафигін в цей час вичитав з Андрієвих очей безодню презирства й зненависти до себе й недобре нахмурився, закусив губу теж презирливо.

Андрій хотів чемно запитати в Сафигіна, як там йому полюється на його — Андрієвих — сагах, але в цей час закричав несамовито Велікін:

— Встать!! Підійти до столу!..

Андрієві не лишалося покищо нічого, як підійти до столу.

Велікін обмокнув ручку в чорнило й подав йому:

— Будь ласка... Ось тут... Ну!? Підписуй!

І одночасово з Велікіним почали напосідати всі:

— Підписуй! Пиши! Ну, ж! Ну!.. — кричать всі так, наче везуть тяжкий віз нагору.

— Пиши, гад!! — не витерпів і схопив дубову палицю Велікін.

Андрій зблід. Подивився по черзі — на Сафигіна, на Фрея, на Сергєєва, на Велікінову руку з палкою — і... Зломав перо об стіл.

Запанувала тиша. Фрей натис на гудзик електричної сигналізації. Тиша. Сафигін став у позу, заклавши руки за спину й нагнувши, як бик, голову... В коридорі швидко затупотіли ноги, й зразу за тим до кімнати вдерлося чотири «молотобойці» — особливо добірні хлопці з кулаками, як довбня... Як тільки хлопці влетіли до кімнати, Сафигін ударом ноги звалив Андрія на підлогу... і пішла каруселя. Чотири молотобойці розпластали Андрія на підлозі перед столом, Сергєєв положив протокол на столі зкраєчку, а біля нього нову ручку з цілим пером, а тоді Сафигін з Велікіним залізли на стіл, приготувавшись стрибати звідти на Андрія, й майже в один голос прокричали:

— Ну?! Підпишеш?! Підпишеш?! — раз!.. Підпишеш? — два!..

Андрій дивився на них несамовитими очима, відчуваючи свою смерть, схлипнув безпомічно і, коли вже вгорі ноги відділялися від столу, встиг крикнути божевільно й розпачливо:

— Стрибай, г а д, на груди!!! — і в ту ж мить шарпнув руки, вирвав їх з-під колін тих, що тримали, схрестив на животі й піддав всім тулубом назустріч... Сафигін сковзнув чоботом і покотився по підлозі. Велікін теж упав, скинутий ривком саме в той момент, коли його ноги вдарилися об груди.

Зчинилось ревище. Чотири молотобойці насіли на руки з усієї сили, а Сафигін і Велікін полізли знову на стіл, божевільно матюкаючись. Андрій бився одчайдушно, панічно, по-звірячому ревучи й намагаючись вирватись із залізних лабет. Але гай-гай... Вони ще раз стрибнули...

Кінчилося все тим, що Андрієві зломали ребро й непритомного вкинули до камери сорок девятої...

Протокол лишився на столі не підписаний...
І на цей раз не підписаний.